

Γ. ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ-ΘΕΜΕΛΗ, Ἀθῆναι

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΟΔΟΙΠΟΡΙΑΣ ΤΟΥΣ

Γνωρίζουμε τὸν Σωκράτη ἀπὸ περιγραφὲς μαθητῶν καὶ φίλων του, τὸν Πρωταγόρα ἀπὸ τὴν πολεμικὴ τῶν ἀντιπάλων του. Εἶναι ἓνα γεγονὸς ποὺ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ. Οἱ ἐπιπτώσεις του δὲν μποροῦν μὲ τίποτα νὰ ἐξουδετερωθοῦν. Τὸν Πρωταγόρα ὄχι μόνο τὸν κατάτρεξαν, ἀλλὰ φρόντισαν καὶ νὰ ἐξαφανίσουν τὰ γραπτὰ του. Ἀντίθετα γιὰ τὸν Σωκράτη ἔχομε τόμους ὁλόκληρους, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ ἔχη γράψῃ τίποτε. Γιὰ τὸν ἓνα ξέρομε ἐλάχιστα ἀλλὰ περισσότερο σαφῆ, γιὰ τὸν ἄλλον πάρα πολλὰ ἀλλὰ ἀρκετὰ αἰνιγματικά. Καὶ τὰ περισσότερα καὶ τὰ λιγότερα παραδίδονται ἀπὸ τρίτους. Ἔτσι ἡ προσπάθεια νὰ ἀνασυνθέσωμε τὸ ἱστορικὸ τοῦς πρόσωπο ἔχει σχεδὸν τὶς ἴδιες καὶ γιὰ τοὺς δύο δυσκολίες.

Ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας ἀντιδιαστέλλονται κατὰ κανόνα οἱ προσωπικότητές τους ἢ καλύτερα ἀντιδιαστέλλεται ὁ Σωκράτης ἀπὸ τοὺς Σοφιστές¹ γενικά. Ὁ Guthrie μάλιστα αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ δικαιολογηθῇ, ἐπειδὴ συνεξετάζει σ' ἓναν τόμο τὸν Σωκράτη μὲ τοὺς Σοφιστές καὶ ὄχι μὲ τὸν Πλάτωνα². Τὸ ὄνομα τοῦ Σωκράτη εἶναι ἀξεχώριστα δεμένο μὲ τὸν Πλάτωνα, καὶ δίκαια, ἀφοῦ μέσα στὸ πλατωνικὸ ἔργο

1. Ὁ ὅρος «σοφιστής», ὅπως συνήθως τὸν ἐννοοῦμε σήμερα, εἶναι ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ δημιούργημα τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν πλατωνιστῶν. Τὸν Ε' καὶ Δ' π.Χ. αἰῶνα φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἀρκετὴ ἀσάφεια γύρω ἀπ' αὐτόν. Ὁ Διογένης Ἀπολλωνιάτης ἐν τῷ *περὶ φύσεως ἐμνήσθη καὶ πρὸς φυσιολόγους*... οὕς καλεῖ καὶ αὐτὸς σοφιστάς (VS 64, A 4). Ἡ μαρτυρία εἶναι τοῦ Σιμπλικίου, καὶ δείχνει πὼς καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ὠνόμαζαν τοὺς *φυσιολόγους*, δηλαδὴ τοὺς Προσωκρατικούς, *σοφιστάς*. Ὁ Ἰσοκράτης μνημονεύει τοὺς *λόγους τοὺς τῶν παλαιῶν σοφιστῶν*, ὧν ὁ μὲν ἄπειρον τὸ πλῆθος ἔφησεν εἶναι τῶν ὄντων, Ἐμπεδοκλῆς δὲ τέτταρα... (Περὶ Ἀντιδόσεως 268), ἐνῶ ἄλλοι κάνει λόγο περὶ τῶν ἀγελαίων σοφιστῶν (Παναθηναϊκὸς 18). Τέλος ὁ Ξενοφῶν στὰ *Ἀπομνημονεύματα* διηγεῖται γιὰ τὸν Σωκράτη ὅτι οὐδὲ... περὶ τῆς τῶν πάντων φύσεως... διελέγετο σκοπῶν ὅπως ὁ καλούμενος ὑπὸ τῶν σοφιστῶν κόσμος ἔχει καὶ τίσιν ἀνάγκαις ἕκαστα γίνεται τῶν οὐρανίων (I 1 11), ἐνῶ στὸν *Κυνηγετικὸν* παρατηρεῖ ὅτι οἱ σοφισταί... ἐπὶ τῷ ἐξαπατᾶν λέγουσι καὶ γράφουσιν ἐπὶ τῷ ἐαυτῶν κέρδει (XIII, 8). Γιὰ περισσότερα βλ. VS 79 (Ältere Sophistik. Name und Begriff) καὶ *Sofisti. Testimonianze e Frammenti* I, Firenze 1967 (Nome e Concetto).

2. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* III, Cambridge 1969, 325.

εἶναι δύσκολο νὰ ξεχωρίση κανεῖς, ποῦ τελειώνουν οἱ σωκρατικές ιδέες καὶ ποῦ ἀρχίζουν οἱ πλατωνικές. Βέβαια πολλὴ δουλειὰ ἔχει γίνεи πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ πολλὰ ἔχουν ξεκαθαριστῇ, παρ' ὅλ' αὐτὰ ἡ δυσκολία ὑπάρχει, καὶ ὀφείλεται, κατὰ μέγα μέρος, στὴν ἀπαράμιλλη δύναμη καὶ δραματικότητα τοῦ πλατωνικοῦ λόγου³.

Ἐκεῖνος ποὺ μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ σημαντικά στὴν ἀνασύνθεση τῆς προσωπικότητος τοῦ ἱστορικοῦ Σωκράτη εἶναι ὁ Ξενοφῶν, παρ' ὅλο ποὺ εἶχε γνωρίσει ἴσως τὸ πλατωνικὸ ἔργο, ὅταν ἔγραφε τὰ σωκρατικά του⁴. Ὁ Ξενοφῶν βέβαια παρουσιάζει ἄλλες δυσκολίες, εἶναι ἀφιλοσόφητος ἄνθρωπος, τὸν διακρίνει ἓνας διδακτισμὸς ποὺ τείνει πρὸς τὴν ἠθικολογία, καὶ βλέπει τὸν Σωκράτη μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα. Πουθενὰ στὸ ἔργο του π.χ. δὲν θὰ βροῦμε νύξεις γιὰ ἓναν Σωκράτη ὅπως μᾶς τὸν περιγράφει ὁ πλατωνικὸς Ἀλκιβιάδης, εἰρῶνα, ἐρωτικό, δαιμόνιο, ἀκριβῶς γιατί ὁ ἴδιος ὁ Ξενοφῶν δὲν εἶχε καθόλου μέσα του τέτοια στοιχεῖα. Παρ' ὅλ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ πολύτιμος ἂν τὸν ἐρμηνεύσωμε σωστά, καὶ κυρίως ὅταν τὰ γραπτὰ του τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Σωκράτη ἐξετασθοῦν παράλληλα μὲ τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, καὶ ἰδιαίτερα τοὺς πρώιμους. Πολλὲς φορὲς περιγράφοντας τὸν Σωκράτη, τονίζει ὁ Ξενοφῶν σημεῖα τῆς διδασκαλίας του ποὺ ὁ Πλάτων τὰ ἀφίνει στὴ σκιά, τοῦ ἀποδίδει ιδέες ποὺ στὸν πλατωνικὸ Σωκράτη τίς διακρίνομε βέβαια, ἀλλὰ ἐλαφρὰ ἀλλοιωμένες καὶ ἀποκλίνουσες πρὸς καθαρὰ πλατωνικὲς ἀπόψεις.

Χωρὶς νὰ ὑποτιμᾶμε τὸ σωκρατικὸ πρόβλημα καὶ χωρὶς νὰ ἀγνοοῦμε τὴν πολυτάραχη ἱστορία του⁵, κρίνομε σκόπιμο, ἀφίνοντας κατὰ μέρος τὴν ὑπερβολικὰ κριτικὴ στάση, νὰ χρησιμοποιήσωμε χωρία τόσο τοῦ Ξενοφῶν-

3. Πρβλ. καὶ A. Capizzi, *Socrate e i personaggi filosofi di Platone*, Roma 1970, 39.

4. Δὲν ἔχει καὶ τόση σημασία ἂν τὸ εἶχε γνωρίσει ἢ ὄχι. Ἀφοῦ εἶχε προσωπικὴ σχέση μὲ τὸν Σωκράτη, ὅσα γράφει γι' αὐτόν, ἔστω καὶ ἂν τὰ βρῆκε στὸ πλατωνικὸ ἔργο, πίστευε πῶς ἀνταποκρίνονταν σ' αὐτὰ ποὺ ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης δίδασκε. Ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸ ὁ Ξενοφῶν εἶναι τελείως ἔξω ἀπὸ τὸ πλατωνικὸ κλίμα — σοφιστὲς ὀνομάζει καὶ τοὺς Προσωκρατικοὺς (βλ. σημ. 1) — καὶ τίς ἰδεολογικὲς συγκρούσεις τοῦ καιροῦ του. Δὲν τὸν ἔχει ἀγγίξει ὁ διαφωτισμὸς.

5. Ἐνδεικτικὰ μόνο ἀναφέρουμε: F. Schleiermacher, *Über den Wert des Sokrates als Philosophen*, *Gesammelte Werke*, Berlin 1838, III 2. K. Joël, *Der echte und der xenophontische Sokrates*, Berlin 1893-1901. H. Maier, *Sokrates*, Tübingen 1913. Ed. Zeller, *Die philosophie der Griechen*, Leipzig 1920-22, I 2 καὶ II 1. J. Burnet, *The Socratic Doctrine of the Soul*, London 1916 καὶ *Plato's Euthyphro, Apology and Crito*, Oxford 1924. A.E. Taylor, *Socrates*, London 1932. O. Gigon, *Sokrates*, Bern 1947. V. de Magalhães-Vilhena, *Le problème de Socrate*, Paris 1952. De Vogel, *Une nouvelle interprétation du problème de Socrate*, «Mnemosyne» 1951. A. Capizzi, *Socrate e i personaggi filosofi di Platone*, Roma 1970. Μία σύντομη παρουσίαση τοῦ προβλήματος στὰ ἑλληνικὰ ἔχει γίνεи ἀπὸ τὸν Μ. Μοντιουορί: *Οἱ Προσωκρατικοὶ καὶ ὁ Σωκράτης στὴν πλατωνικὴ μαρτυρία*, «Παρνασσός» ΙΔ/2, Ἀθῆναι 1972.

τειου όσο και του πλατωνικού έργου —παράλληλα με μαρτυρίες μεταγενεστέρων—, τὰ ὅποια κατὰ τὴ γνώμη μας δείχνουν τὴν πνευματικὴ συγγένεια ἀνάμεσα στὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πρωταγόρα^{5α}. Μέσα ἀπὸ τὰ σωκρατικὰ κείμενα τοῦ Ξενοφῶντα ἡ συγγένεια αὐτὴ παρουσιάζεται στενότερη καὶ πολὺ πιὸ ἐντυπωσιακὴ ἀπ' ὅ,τι μέσα ἀπὸ τὰ πλατωνικά. Εἶναι τυχαῖο αὐτὸ ἢ μήπως σημαίνει ὅτι ἡ ἔχθρα τοῦ Πλάτωνα γιὰ τοὺς σοφιστὲς διώγκωσε τὶς διαφορὲς καὶ ἔπλασε ἓνα Σωκράτη ἀντίποδα τῶν σοφιστῶν; Μὲ τέτοια ἐρωτηματικά, στὰ ὅποια ποτὲ ἴσως δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ἀπαντήσουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα, ἐπιχειροῦμε τὴ σύγκριση ποὺ ἀκολουθεῖ.

1. Ὁ Πρωταγόρας καὶ ὁ Σωκράτης ἔζησαν περίπου τὴν ἴδια ἐποχὴ⁶, καὶ εἶναι φυσικὸ τὰ θέματα τοῦ προβληματισμοῦ τους νὰ εἶναι συγγενικά. Ὁ Διογένης Λαέρτιος μιλώντας γιὰ τὸν Πρωταγόρα λέει ὅτι *οὗτος καὶ τὸ Σωκρατικὸν εἶδος τῶν λόγων πρῶτος ἐκίνησε*. Ἡ πληροφορία εἶναι πολὺ-

5α. Δεχόμαστε δηλαδὴ βασικά τὴν ἄποψη ποὺ ὡς μόνη λύση τοῦ σωκρατικοῦ προβλήματος δέχεται τὴ συγκριτικὴ μελέτη καὶ ἐρμηνεία ὅλων τῶν πηγῶν, χωρὶς νὰ δίνει τὸ προβάδισμα σὲ μία (Maier, Zeller καὶ ἄλλοι παλαιοὶ) καὶ ἀποκλείομε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης ἀνταποκρίνεται πλήρως στὸν ἱστορικὸ (Burnet, Taylor). Τὴ ριζοσπαστικὴ ἄρνηση τοῦ Gigon καὶ τὴν πεποίθησή του ὅτι «τὸ σωκρατικὸ πρόβλημα εἶναι σήμερα πρόβλημα μεθόδου κυρίως» (βιβλιοκρισία: De Magalhães Vilhena, *Le problème de Socrate*, «Gnomon» 27/1955, 266), τὴν δέχεται κανεὶς σὰν κραυγὴ ἀπελπισίας ὕστερα ἀπὸ ἑνὸς αἰῶνα διαφωνίας, δὲν μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ τὴν υἱοθετήσῃ. Τέλος ἡ προσπάθεια μορφολογικῆς καὶ γλωσσολογικῆς ἀνάλυσης τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Capizzi, εἶναι πάρα πολὺ χρήσιμη ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴ λύση τοῦ σωκρατικοῦ προβλήματος. Ἴσως ὁ λόγος τοῦ Guthrie (III 324): in the end we must all have to some extent our own Socrates εἶναι τὸ σοφώτερο ποὺ ἔχει λεχθῇ.

6. Σωκράτης: 469 - 399. Πρωταγόρας: 480-411 περίπου. Σχετικὰ μὲ τὸν Πρωταγόρα, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἄλλους, οἱ δοξογραφικὲς μαρτυρίες εἶναι σωστὸ χάος, γεμάτες ἀντιφάσεις καὶ ἀσάφειες. Ὁ Διογένης Λαέρτιος ἀναφέρει γιὰ τὸν Πρωταγόρα ὅτι *διήκουσε Δημοκρίτου* (*Vitae Philosophorum* IX 50) καὶ ἐπαναλαμβάνει τὴ γνώμη τοῦ Ἐπίκουρου ὅτι ἦταν *φορμοφόρος* καὶ *ἤρθη πρὸς Δημοκρίτου ξύλα δεδεκῶς ὀφθεῖς* (IX 53). Τὴν πληροφορία ἐπαναλαμβάνει ὁ Ἡσύχιος (VS, 80, A 3) καὶ ὁ Φιλόστρατος (VS 80, A 2). Ὁ τελευταῖος προσθέτει τὸ ἐξῆς ἀντιφατικόν: *ὠμίλησε δὲ καὶ τοῖς ἐκ Περσῶν μάγοις κατὰ τὴν Ξέρξου ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἔλασιν*. Κι ἀκόμα ὅτι ὁ πατέρας του ἦταν πλούσιος, δέχθηκε τὸν Ξέρξη στὸ σπίτι του καὶ τοῦ ἔδωσε δῶρα. Πῶς μπορεῖ ὅμως νὰ ἦταν ἀκροατὴς τοῦ Δημοκρίτου ποὺ γεννήθηκε περὶ τὸ 470 καὶ συγχρόνως νὰ ὠμίλησε μὲ τοὺς Πέρσες τὸ 480; Καὶ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ εἶχε πλούσιο πατέρα καὶ νὰ ἔκανε τὴ δουλειὰ τοῦ φορτοβαστάκτη; Ἄν ἀγνοήσουμε τὸν Φιλόστρατο, ποὺ φαίνεται νὰ μὴν εἶναι πολὺ ἀξιόπιστος, οἱ ὑπόλοιπες μαρτυρίες μποροῦν κάπως νὰ συνδυασθοῦν. Ὁ Πρωταγόρας πρέπει νὰ γεννήθηκε περὶ τὸ 480. Ὁ Δημοκρίτος κατὰ τὸν Θρασύλο (VS 68, A 1 (41) γεννήθηκε τὸ 470, *ἐνιαυτῷ πρεσβύτερος ὢν Σωκράτους*. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανο ὁ ὀψιμαθὴς κατὰ τὸν Ἐπίκουρο Πρωταγόρας (VS 80, B 3) — γιὰ τὴν ὀψιμάθειά του συνηγορεῖ καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ φορτοβαστάκτη — νὰ ἄκουσε μαθήματα τοῦ νεώτερου κατὰ δέκα χρόνια συμπατριώτη του ἢ πάντως νὰ σπούδασε κοντά του.

τιμη ἀλλὰ καὶ πολὺ γενική. Μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὸ περιεχόμενο ἀλλὰ καὶ στὴ μέθοδο τῶν λόγων τοῦ Σωκράτη. Ὅπωςδὴποτε δείχνει τὴ μεγάλη ἐγγύτητα ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσά τους, ἢ μᾶλλον δείχνει πὼς στὴν πραγματικότητα προηγήθηκε ὁ Πρωταγόρας σὲ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ Σωκράτης θεωρήθηκε πρωτοπόρος. Ἐνα τέτοιο εἶναι καὶ ἡ γνωστὴ μας στροφή τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴ φύση στὸν ἄνθρωπο, ποὺ βέβαια δὲν εἶναι ἔργο ἀποκλειστικὰ τοῦ Σωκράτη⁷. Στὴ στροφή αὐτή, ποὺ ἦταν ἀνάγκη τῆς τότε φιλοσοφικῆς πραγματικότητας καὶ ποὺ βρῆκε τὴν ἑκφρασὴ της στοὺς δύο μεγάλους αὐτοὺς ἀνθρώπους, συνετέλεσαν πολλά. Τὸ σπουδαιότερο πρέπει νὰ εἶναι μιὰ διάχυτη ἀπογοήτευση ἀπὸ τὸν διάλογο τῶν Προσωκρατικῶν: ἂν αὐτοὶ οἱ σπουδαῖοι καὶ σοφοὶ διαφωνοῦν μεταξύ τους, τότε ποῖος εἶν' ἐκεῖνος ποὺ θὰ διατυπώσῃ μιὰ ἔγκυρη γνώμη γιὰ τὸ φυσικὸ κόσμο⁸;

...ἐπεὶ καὶ τοὺς μέγιστον φρονούντας ἐπὶ τῷ περὶ τούτων λέγειν οὐ ταῦτὰ δοξάζειν ἀλλήλοις ἀλλὰ τοῖς μαινομένοις ὁμοίως διακεῖσθαι πρὸς ἀλλήλους... τῶν τε περὶ τῆς τῶν πάντων φύσεως μεριμνώντων τοῖς μὲν δοκεῖν ἐν μόνον τὸ ὄν εἶναι, τοῖς δ' ἅπειρα τὸ πλῆθος, καὶ τοῖς μὲν αἰεὶ πάντα κινεῖσθαι, τοῖς δ' οὐδὲν ἂν ποτε κινηθῆναι...

(*Απομνημονεύματα* I 1 13-15)

ἔοικε γὰρ ἐνίοις μὲν ἐκ τῆς τῶν φυσιολόγων δόξης γεγενῆσθαι, τοῖς δ' ἐκ τοῦ μὴ ταῦτὰ περὶ τῶν αὐτῶν ἅπαντας γινώσκειν ἀλλὰ τοῖσδε μὲν ἡδὺ τόδε φαίνεσθαι τοῖσδε... (Μετὰ τὰ Φυσικὰ 1062 b 21 ἐπ.) πολλοὶ γὰρ τὰναντία ὑπολαμβάνουσιν ἀλλήλοις, καὶ τοὺς μὴ ταῦτὰ δοξάζοντας ἑαυτοῖς διεψεῦσθαι νομίζουσιν ὥστ' ἀνάγκη τὸ αὐτὸ εἶναί τε καὶ μὴ εἶναι.

(Μετὰ τὰ Φυσικὰ 1009 a 9 ἐπ.)

Ὁ Ξενοφῶν στὴν προσπάθειά του νὰ δείξῃ ὅτι ἄδικα ὁ Σωκράτης κατηγορήθηκε καὶ καταδικάσθηκε, ἐξηγεῖ ἐδῶ γιατί δὲν καταπιάνονταν μὲ τὴ φυσικὴ φιλοσοφία καὶ γιατί τοὺς φροντίζοντας τὰ τοιαῦτα μωραίνοντας ἀπεδείκνυε. Ὁ Ἀριστοτέλης πάλι στὸ πρῶτο χωρίο, τὸ 1062, ἐξηγεῖ πόθεν ἐλήλυθεν ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπολήψεως τοῦ Πρωταγόρα: πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, καὶ στὸ δεύτερο, πὼς ὁ Πρωταγόρας κατέληξε στοὺς ἄμφω λόγους. Παρακάτω (1062 b 33) βέβαια συμπληρώνει ὅτι εἶναι εὐηθες νὰ δίνη κανεὶς σημασία σ' αὐτοὺς ποὺ φιλονικοῦν γιὰ τὴν οὐσία τοῦ ὄντος

7. Πρβλ. καὶ Guthrie (III 419): If Socrates alone brought about the revolution which redirected men's thought from nature to human affairs, the whole first part of this volume has been written in vain. It is one of those clichés or over-simplifications of which written history is full.

8. Σὲ ὅλες τις δίστηλες ἀντιπαραθέσεις χωρίων ποὺ ἀκολουθοῦν ἡ ἀριστερὴ στήλη ἀναφέρεται στὸν Σωκράτη, ἡ δεξιὰ στὸν Πρωταγόρα.

κι ὅτι ὅπωςδήποτε τοὺς ἑτέρους αὐτῶν ἀνάγκη διεψεῦσθαι. Αὐτὸ ὅμως εἶναι προσωπική του γνώμη καὶ δὲν ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Σημασία ἔχει ἡ καταπληκτικὴ ὁμοιότητα τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Ξενοφῶντα, ποὺ ὁ ἓνας ἐξηγεῖ τὴ στάση τοῦ Σωκράτη κι ὁ ἄλλος τὴ στάση τοῦ Πρωταγόρα. Ὁ Ernst Bux⁹ παρατηρεῖ ὅτι τὸ χωρίο τοῦ Ξενοφῶντα ἀκούγεται σὰν ἓνα εἶδος παράφρασης ἢ ἐρμηνείας τοῦ πάντων χρημάτων μέτρον. Καὶ δὲν ἔχει ἄδικο, ἀφοῦ τὸ χωρίο τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ παραθέτομε, καὶ ποὺ εἶναι πράγματι ἐρμηνεία τοῦ πάντων χρημάτων, περιέχει ἀκόμα καὶ ἐκφράσεις ταυτόσημες μὲ τὸ χωρίο τοῦ Ξενοφῶντα: οὐ ταῦτὰ δοξάζειν ἀλλήλοις — τοὺς μὴ ταῦτὰ δοξάζοντας ἑαυτοῖς, οἱ περὶ τῆς τῶν πάντων φύσεως μεριμνῶντες — οἱ φυσιολόγοι κλπ.

Ὅπωςδήποτε ὅλ' αὐτὰ μᾶς δίνουν τὴν ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία συντελέσθηκε ἡ στροφή τῆς φιλοσοφίας, καὶ ὑποδηλώνουν πῶς κοινὲς σκέψεις παρακίνησαν τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς. Καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε πῶς ἦταν σκέψεις μᾶλλον ἀπαισιόδοξες. Γιὰ τὸν Σωκράτη ξέρομε, ἀπὸ προσωπική του ὁμολογία στὸν Φαίδωνα¹⁰, πῶς διαβάζοντας τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀναξαγόρα ἀπογοητεύθηκε οἰκτρά: ἀπὸ δὴ θαυμαστῆς ἐλπίδος... ὠχόμενον φερόμενος, ἐνῶ εἶχε στηρίξει πολλὰς ἐλπίδες σ' αὐτό, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ Ἀναξαγόρας μιλοῦσε γιὰ τὸν Νοῦ ὡς αἰτία τῆς κίνησης. Ὑπάρχει μάλιστα καὶ πληροφορία πῶς ὁ Σωκράτης ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἀναξαγόρα, καὶ ὅτι μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀναξαγόρα σχετίσθηκε μὲ τὸν μαθητὴ τοῦ Ἀρχέλαο τὸν φυσικόν¹¹. Ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νεαροῦ Σωκράτη γιὰ τὴ φυσικὴ φιλοσοφία — θὰ ἦταν ἀφύσικο νὰ μὴν ἐνδιαφερθῇ — τὸ ξέρομε καὶ πάλι ἀπὸ τὸν ἴδιο, ποὺ στὰ γεράματά του, μέσα στὸ δεσμωτήριον, ἐξομολογεῖται στὸν Κέβη τὰ πάθη του: Ἐγὼ γάρ... ὦ Κέβης, νέος ὢν θαυμαστῶς ὡς ἐπεθύμησα ταύτης τῆς σοφίας ἣν δὴ καλοῦσι περὶ φύσεως ἱστορίαν¹². Μποροῦμε λοιπὸν μὲ βεβαιότητα νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Σωκράτης σπούδασε τὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ πολὺ νωρὶς ἀπογοητεύθηκε ἀπ' αὐτήν, καὶ ποτὲ κανεὶς δὲν τὸν ἄκουσε νὰ συζητᾷ δημόσια τὰ θέματά της. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ τὸ τονίζει ἰδιαίτερα ὅταν ἀπολογεῖται στὸ δικαστήριον¹³, πράγμα ὅμως ποὺ δὲν σημαίνει πῶς δὲν εἶχε σπουδάσει τὴ φυσικὴ φιλοσοφία στὴ νεότητά του¹⁴.

Γιὰ τὸν Πρωταγόρα δὲν ἔχομε τόσες πληροφορίες, πάντως ὑπάρχει

9. E. Bux, *Xenophon. Die Sokratischen Schriften*, Stuttgart 1956, 26 ἐπ.

10. *Φαίδων* 98 b 7.

11. Διογένης Λαέρτιος II 19.

12. *Φαίδων* 96 a 6.

13. *Ἀπολογία* 19 c-d.

14. Πρβλ. καὶ Guthrie III 421 ἐπ.

μαρτυρία πού τόν ἀποκαλεῖ *φυσικόν*¹⁵, καί βέβαια ἀπό τρεῖς πηγές ξέρομε ὅτι ἐμαθήτευσσε κοντά στόν Δημόκριτο¹⁶, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἐγγύηση ὅτι εἶχε γνωρίσει καλὰ τή φυσική φιλοσοφία. Μεγαλύτερη ὅμως ἐγγύηση ἀποτελεῖ τὸ παραπάνω ἀριστοτελικὸ χωρίο, ὅπου ἀπερίφραστα λέγεται πὼς ἡ ἀρχὴ μέτρον-ἄνθρωπος τοῦ Πρωταγόρα δημιουργήθηκε *ἐκ τῆς τῶν φυσιολόγων δόξης*. Τὸ σχετικοκρατικὸ δηλ. μήνυμα τοῦ Πρωταγόρα ἦταν ἀπάντηση στὴ διχογνωμία τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων: ἀφοῦ καθένας ἀπὸ τοὺς μεγάλους αὐτοὺς σοφοὺς ἔχει διαφορετικὴ γνώμη γιὰ τὴ δημιουργία καὶ τὴ διατήρηση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δὲν μπορεῖ παρὰ τὸ μέτρο κρίσεως τῶν πραγμάτων νὰ εἶναι ὑποκειμενικὸ καὶ σχετικόν¹⁷. Ἀνάλογα πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμε καὶ τοῦ Γοργία —λίγο νεώτερου ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα— τὴ θέση: *πρῶτον ὅτι οὐδὲν ἔστιν, δεύτερον ὅτι εἰ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ, τρίτον ὅτι εἰ καὶ καταληπτόν, ἀλλὰ τοί γε ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας*¹⁸. Σ' αὐτὸν ἀποκορυφώνεται ἡ ἀπαισιοδοξία γιὰ τὸ δυνατό τῆς γνώσης καὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ φυσικοῦ κόσμου, καὶ ἐδραιώνεται ἡ ἀπαξία τῆς ἐνασχόλησης μ' αὐτὸν —σταθερὴ πίστη τῶν σοφιστῶν καὶ τοῦ Σωκράτη. Ἐχει σημασία ὅτι οἱ τρεῖς αὐτοί, περίπου σύγχρονοι ἄνθρωποι, Σωκράτης, Πρωταγόρας καὶ Γοργίας, προέρχονται ἀπὸ τρία τελείως ἀπομακρυσμένα μεταξὺ τους σημεῖα τοῦ ἐλληνισμοῦ, Ἀβδηρα, Ἀθήνα, Λεοντίους, πράγμα πού δείχνει ὅτι, ὅπως εἶπαμε καὶ στὴν ἀρχή, ἡ στροφὴ τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴ φύση στόν ἄνθρωπο ἦταν καθολικὸ αἶτημα καὶ γέννημα τῶν καιρῶν.

2. Ὁ τρόπος πού ἀντιμετωπίζουν ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πρωταγόρας τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία ἔχει ἐπίσης πάρα πολλὰ κοινά:

...τίνος γὰρ ἄλλον ζῶον ψυχὴ
πρῶτα μὲν θεῶν τῶν τὰ μέγιστα
καὶ κάλλιστα συνταξάντων ἦσθηται
ὅτι εἰσί; τί δὲ φύλον ἄλλο ἢ ἄνθρωποι
θεοὺς θεραπεύουσι;

(*Απομνημονεύματα* I 4 13)

Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος θείας μετέ-
σχε μοίρας, πρῶτον μὲν διὰ τὴν τοῦ
θεοῦ συγγένειαν ζῶων μόνον θεοὺς
ἐνόμισεν, καὶ ἐπεχείρει βωμούς τε
ιδρύεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν

(*Πρωταγόρας* 322 a)

Καὶ οἱ δύο μιᾶνε στὰ χωρία αὐτὰ γιὰ τοὺς θεοὺς μὲ τρόπο πού δείχνει ὅτι τοὺς δέχονται βασικά, ὅπως ὅλος ὁ ἄλλος κόσμος. Ὅμως δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Πρωταγόρας ἐδῶ λέγει *μῦθον* καὶ δὲν διεξέρχεται *λόγον*.

15. VS 80, A 11.

16. VS 80, A 1, A 2 καὶ A 3.

17. Γιὰ περισσότερα βλ. Γ. Ἀλατζόγλου-Θέμελη, *Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος. Ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ μαρτυρία*, Ἀθήνα 1976, 71 ἐπ.

18. VS 82, B 3.

Οἱ θεοὶ τοῦ χρειάζονται γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ μυθικὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀκόμα γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ παραστατικά, ἂν ἡ ἀρετὴ εἶναι ἐμφυτὴ στὸν ἄνθρωπο ἢ πράγμα πὺ διδάσκεται. Τὸ μῦθο λοιπὸν δὲν πρέπει οὔτε μποροῦμε νὰ τὸν ἐρμηνεύσωμε κατὰ λέξιν^{18α}. Ἐξ ἄλλου ὁ ἴδιος ὁ Πρωταγόρας κάνοντας νύξεις σὲ σχετικὸ ἀπόσπασμα, ὅταν στὸν διάλογο *Θεαίτητος* γίνεται κάπου λόγος γιὰ τοὺς θεοὺς, λέει: οὓς ἐγὼ ἔκ τε τοῦ λέγειν καὶ τοῦ γράφειν . . . ἐξαιρῶ¹⁹. Παρατεῖται δηλ. ἀπὸ ὁποιαδήποτε συζήτηση γι' αὐτούς. Καὶ ὁ λόγος πὺ παραιτεῖται μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴ φράση, μὲ τὴν ὁποία ἄρχιζε τὸ ἔργο του *περὶ θεῶν*: *περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὥς εἰσὶν οὐθ' ὥς οὐκ εἰσὶν*. . . πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι ἢ τ' ἀδηλόγης καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου²⁰. Πρέπει νὰ προσέξωμε ὅτι καὶ στὸ μῦθο καὶ στὸ ἀπόσπασμα ὁ Πρωταγόρας μιλάει περὶ θεῶν καὶ ὄχι περὶ θεοῦ, ἀμφισβητεῖ δηλ. τὴν παραδοσιακὴ πολυθεΐα. Δὲν μποροῦμε νὰ ξέρωμε ἂν ἀπέρριπτε καὶ τὴν ἰδέα ἑνὸς ἀπροσώπου θεοῦ, ἔτσι πὺ τὴν ἔχομε ἐμεῖς οἱ νεώτεροι. Ἐξ ἄλλου τὸ ἀπόσπασμα δείχνει καὶ μιὰ ἀπαισιοδοξία. Δὲν μπορῶ νὰ ξέρω, πολλὰ μὲ ἐμποδίζουν νὰ ξέρω, ὁμολογεῖ ὁ Πρωταγόρας, τὸ ἀδελό τοῦ πράγματος καὶ τὸ βραχύχρονο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἐχομε κι ἐδῶ τὴν ἴδια ἀπογοήτευση πὺ συναντήσαμε στὴν ἐνασχόληση μὲ τὴ φυσικὴ φιλοσοφία, καὶ ἴσως καὶ τὴν ἴδια ἀδιαφορία. Δὲν τὸν ἐνδιαφέρει ὁ φυσικὸς κόσμος, οἱ νόμοι καὶ οἱ θεοὶ πὺ τὸν κυβερνοῦν. Εἶναι τόσο ἀδελὰ ὅλ' αὐτὰ καὶ τόσο βραχὺς ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου. Προκειμένου νὰ ἐρευνῶ τὰ ἀδελὰ καὶ νὰ ξοδεύω τὸν βραχὺ μου βίον γι' αὐτὰ, εἶναι προτιμότερο νὰ ἀσχολοῦμαι μὲ τὸν ἑαυτὸ μου καὶ τὰ προβλήματα του, νὰ διαπιστώσω εἴτε τι θηρίον ὃν τυγχάνω *Τυφῶνος πολυπλοκώτερον καὶ μᾶλλον ἐπιτεθυμμένον, εἴτε ἡμερώτερόν τε καὶ ἀπλούστερον ζῶον*. . .²¹ Σ' αὐτὸ ὁ Πρωταγόρας θὰ συμφωνοῦσε μὲ τὸν Σωκράτη.

Ὁ Σωκράτης πάλι, πὺ στὰ *Ἀπομνημονεύματα* ἐκφράζεται γιὰ τοὺς θεοὺς, ὅπως εἶδαμε, ἀνάλογα μὲ τὸν Πρωταγόρα, ἀδιαφορεῖ κι αὐτὸς μὲ τὸν τρόπο του γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ τὴ μυθικὴ θεολογία. Στὴν ἐρώτηση τοῦ Φαῖδρου εἶπε πρὸς Διός, ὦ Σώκρατες, σὺ τοῦτο τὸ μυθολόγημα πείθῃ ἀληθὲς εἶναι; — πρόκειται γιὰ τὴν ἄρπαγὴ τῆς Ὠρείθυιας ἀπὸ τὸν Βορέα —, ἀποφεύγει ἐντεχνα νὰ δώσῃ ἀπάντηση συγκεκριμένη, καὶ μὲ τὸ εἰ ἀπιστοίην ὥσπερ οἱ σοφοὶ²² φαίνεται ὅτι μένει πιστὸς στὴν παράδοση. Ἐξηγεῖ ὁμως ὅτι ἂν ἀπιστήσῃ πρέπει μετὰ νὰ κάνῃ ἓνα σωρὸ λογικὲς κατα-

18α. Δεχόμαστε ὥστόσο, ὅπως οἱ περισσότεροι, μιὰ σχετικὴ αὐθεντικότητα στὶς πρωταγορικὲς θέσεις πὺ διατυπώνονται ἐδῶ. Βλ. καὶ Guthrie III, σελ. 64 καὶ 266.

19. *Θεαίτητος* 162 e.

20. VS 80, B 4.

21. *Φαῖδρος* 230 a.

22. *Φαῖδρος* 229 c.

σκευές για νά ἐξηγήσῃ, πῶς γκρεμίστηκε ἡ Ὠρείθυια, καί πῶς συνέβησαν ὅλα τὰ ἄλλα παράδοξα πού σχετίζονται μέ τοὺς Ἴπποκενταύρους, τὶς Χίμαιρες, τὶς Γοργόνες, τοὺς Πήγασους κλπ.^{22a} Καί καταλήγει: ἐμοὶ δὲ πρὸς αὐτὰ οὐδαμῶς ἐστὶ σχολή — βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εἶχε πεῖ ὁ Πρωταγόρας. Ἄρα δέχεται τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία— ἂν τὴν δέχεται καὶ δὲν εἶναι κι αὐτὸ καλυμμένη ἄρνησή της— ὅχι ἀπὸ πεποίθησι, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν τὸν ἐνδιαφέρει καὶ δὲν ἔχει καιρὸ νά τὴν ἀνασκευάσῃ. Σὲ πολλὰ ἐξ ἄλλου σημεῖα καὶ τοῦ πλατωνικοῦ καὶ τοῦ ξενοφώντειου ἔργου ὁ Σωκράτης μιλάει γιὰ τὸν θεὸ μέ τρόπο πού θὰ μιλοῦσε γι' αὐτὸν ἕνας μονοθεϊστής. Τέτοια εἶναι π.χ. ἡ τελευταία φράση τοῦ πρὸς τοὺς δικαστὲς στὴν Ἀπολογία, πρὶν ἐγκαταλείψῃ τὴν αἴθουσα, καὶ ἀφοῦ ἔχει ἤδη καταδικασθῇ: ὦρα ἀπιέναι, ἐμοὶ μὲν . . . ὑμῖν δὲ . . . ὁπότεροι δὲ . . . ἔρχονται ἐπὶ ἄμεινον πρᾶγμα, ἄδηλον παντὶ πλὴν ἢ τῷ θεῷ²³. Ἀλλὰ καὶ στὸν Κρίτωνα, ὁπότε βρίσκεται ἀκόμα πιὸ κοντὰ στὸ θάνατο, ἡ τελευταία τοῦ λέξι γιὰ τὸν ἴδιο αὐτὸν θεὸ εἶναι: ἔα . . . καὶ πράττωμεν ταύτη, ἐπειδὴ ταύτη ὁ θεὸς ὑφηγεῖται²⁴. Ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ θεός; Ὁ Ἀπόλλων θὰ ἀπαντήσουν πολλοί. Ναι ἀλλὰ τότε ὁ Ἀπόλλων αὐτὸς δὲν ἔχει σχέση μέ τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ δωδεκαθέου, εἶναι ὁ καινὸς δαίμων πού εἰσήγαγε ὁ Σωκράτης: γνώσει τὸ θεῖον ὅτι τοσοῦτον καὶ τοιοῦτόν ἐστιν ὥσθ' ἅμα πάντα ὁρᾶν καὶ πάντα ἀκούειν καὶ πανταχοῦ παρεῖναι καὶ ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι²⁵. Ἐδῶ τὸ οὐδέτερο γένος, θεῖον, κάνει ἀκόμα πιὸ ἀφηρημένη τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ, ἐνῶ τὸ πανταχοῦ παρεῖναι προαναγγέλει τὸν πανταχοῦ παρόντα θεὸ τῶν χριστιανῶν^{25a}.

22a. Πρβλ. καὶ τὸ παραδιδόμενο: ἐρμηνεύουσι δὲ οἱ Ἀναξαγόρειοι καὶ τοὺς μυθώδεις θεοὺς νοῦν μὲν τὸν Δία, τὴν δὲ Ἀθηνᾶν τέχνην, ὅθεν καὶ τὸ χειρῶν ὀλλυμένων ἔρρει πολύμητις Ἀθήνη (VS 61 6). Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ ὑπαινίσσεται κάποιους διαφωτισμένους, πού ἐπιχειροῦν νά ἐρμηνεύσουν ἀκόμη καὶ τὰ ἐπη φιλοσοφικά: εἰσὶ δὲ τινες οἱ καὶ τοὺς παμπαλαίους καὶ πολὺ πρὸ τῆς νῦν γενέσεως καὶ πρώτους θεολογήσαντας οὕτως οἶονται περὶ τῆς φύσεως ὑπολαβεῖν Ὠκεανόν τε γὰρ καὶ Τηθὲν ἐποίησαν τῆς γενέσεως πατέρας . . . (A 983 b).

23. Ἀπολογία 42 a.

24. Κρίτων 54 e.

25. Ἀπομνημονεύματα I 4 18.

25a. Δὲν μποροῦμε νά ξέρωμε ἂν ἡ ξενοφώντεια εἰκόνα ἐνὸς θρησκευομένου, ἔστω μέ τὴ νεώτερη σύλληψη τῆς θρησκείας, Σωκράτη, ὁ ὁποῖος δέχεται θεὸ ἢ θεοὺς — οἱ ὁροὶ ἐναλλάσσονται χωρὶς διάκριση — πού προνοοῦν γιὰ ὅλα τὰ δημιουργήματά τους καὶ τὸν ἄνθρωπο (Ἀπομνημονεύματα I 4) εἶναι αὐθεντική. Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα δὲν ἔχομε ἐνδείξεις γιὰ τὴν αὐθεντικότητά της. Πολλοὶ πάντως νεώτεροι τὴν δέχονται, ἴσως γιὰτὶ συμφωνεῖ καὶ μέ δικά τους χριστιανικά ιδεώδη. Πρβλ. ἕνα ὥραϊο γαλλικὸ βιβλίο τοῦ περασμένου αἰῶνα μεταφρασμένο στὰ ἑλληνικά: Γουσταύου δ' Εἰχθαλ, Ὁ Σωκράτης καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς. Θεολογία τοῦ Σωκράτους. Τὸ περὶ προνοίας δόγμα. Μεταφρ. Ι. Βαλέτα, ἐν Λειψία 1884. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ Σωκράτης, ὅπως ὅλοι οἱ σύγχρονοί του, δὲν πίστευε πιά στοὺς πατρώους θεοὺς.

Φυσικά δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι καὶ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πρωταγόρας κατηγορήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους γιὰ ἀθεΐα²⁶. Καὶ τοῦ Πρωταγόρα βέβαια δὲν ἔχομε καμιὰ ἀπολογία γιὰ νὰ δοῦμε τί θέση θὰ ἔπαιρνε, μπορούμε ὅμως νὰ τὴν εἰκάσωμε ἀπὸ τὸ περὶ θεῶν, ποὺ στάθηκε καὶ ἡ αἰτία τῆς κατηγορίας. Ὁ Σωκράτης πάλι, πρέπει νὰ τὸ προσέξωμε ἰδιαίτερα, στὴν Ἀπολογία δὲν ὁμολογεῖ πουθενὰ πίστη στοὺς θεοὺς. Οὐτε λέει πὼς εἶναι ἄσχετος μ' αὐτὰ ποὺ τὸν κατηγοροῦν, ἐνῶ, ἀποκρούοντας τὴν κατηγορία ὅτι περιεργάζεται . . . τὰ τε ὑπὸ γῆς καὶ οὐράνια δηλώνει σαφῶς: ἐμοὶ τούτων . . . οὐδὲν μέτεστι. Οὐτε καλεῖ τοὺς συμπολίτες του, ποὺ παρευρίσκονταν στὴ δίκη, μὲ τὸ φράζετε οὖν ἀλλήλοις νὰ ὁμολογήσουν ὅτι δὲν τὸν ἄκουσαν ποτὲ νὰ συζητᾷ σχετικὰ θέματα, πράγμα ποὺ συχνὰ γίνεται στὴν Ἀπολογία. Μόνον ἐπιστρατεύει τὴ διαλεκτικὴ του δεινότητα καὶ ἐπιχειρηματολογεῖ ὡς ἑξῆς: ἔσθ' ὅστις δαιμόνια μὲν νομίζει πράγματ' εἶναι, δαίμονας δὲ οὐ νομίζει; . . . εἰ δὲ δαιμόνια νομίζω καὶ δαίμονας δήπου πολλὴ ἀνάγκη νομίζουν μέ . . . οὐκοῦν εἶπερ δαίμονας ἡγοῦμαι, ὡς σὺ φής, εἰ μὲν θεοί τινές εἰσιν οἱ δαίμονες. . .²⁷, ἀποδεικνύει δηλαδὴ τὴν ἀθωότητά του διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς. Δὲν μπορεῖ φαίνεται νὰ προσκομίση ὡς τεκμήρια τῆς ἀθωότητάς του ἔργα, ὅπως στὸ 32a, ποὺ πολὺ τὰ τιμοῦν οἱ Ἀθηναῖοι, ὅπως ὁ ἴδιος λέει, γι' αὐτὸ τοὺς προσφέρει μόνο λόγους.

Στὸ τέλος τῆς Ἀπολογίας ἀναφέρεται καὶ στὴ μεταθανάτια ζωὴ: ἡ γὰρ οἶον μηδὲν εἶναι μηδὲ αἰσθῆσιν μηδεμίαν μηδενὸς ἔχειν τὸν τεθνεῶτα ἢ κατὰ τὰ λεγόμενα μεταβολή τις τυγχάνει οὔσα καὶ μετοίκησις τῇ ψυχῇ τοῦ

26. Οἱ δίκες ἀθεΐας εἶναι ἓνα μεγάλο θέμα στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Ὁ σοφὸς θρησκευτολόγος M. P. Nilsson (*Ελληνικὴ λαϊκὴ θρησκεία*, Μεταφρ. Ι.Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1979², 119 ἐπ.) πιστεύει πὼς τίς ἐκίνησαν πρῶτοι οἱ μάντις καὶ χρησिमολόγοι, τὴν τέχνη τῶν ὁποίων ὑπονόμευαν οἱ ὀρθολογιστικὲς ἐξηγήσεις τῶν φυσικῶν φαινομένων, μὲ τὴ βοήθεια καὶ τὴν ὑποστήριξη τῶν πολιτικῶν, ποὺ πάντοτε ζητοῦσαν μαντεύματα πρὶν ἀποφασίσουν ὅτιδῆποτε. Ἀπόδειξη ὅτι ὁ πρῶτος ποὺ κατηγορήθηκε ἦταν ὁ Ἀναξαγόρας, καθαρὰ φυσικὸς φιλόσοφος. Γιὰ τὴ δίκη τοῦ Ἀναξαγόρα διάφορα λέγεται, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Διογένης Λαέρτιος (II 12): *Σωτίων φησίν. . . ὑπὸ Κλέωνος αὐτὸν ἀσεβείας κριθῆναι, διότι τὸν ἥλιον μύδρον ἔλεγε διάτρυρον. . . Σάτυρος δ' ἐν τοῖς Βίοις ὑπὸ Θουκυδίδου φησὶν εἰσαχθῆναι τὴν δίκην ἀντιπολιτενομένου τῷ Περικλεῖ. Ἐνῶ κατὰ τὸν Πλούταρχο ψήφισμα Διοπείθης ἔγραψεν εἰσαγγέλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσίων διδάσκοντας ἀπεριεδόμενος εἰς Περικλέα δι' Ἀναξαγόρου τὴν ὑπόνοιαν* (VS 59, A 17). Τὸ πρόχειρο συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὴν πρώτη τουλάχιστον δίκη τὴν ἐκίνησαν πολιτικοὶ καὶ θρησκευτικοὶ ἡγέτες (ὁ Διοπείθης ἦταν μάντης), ἀπὸ ἐμπάθεια μάλιστα γιὰ συγκεκριμένο πρόσωπο. Θὰ ἦταν ἀδύνατο ἡ πίστη στοὺς θεοὺς, ποὺ εἶχε πιά πεθάνει στὴν οὐσία, νὰ γίνῃ αἰτία κατηγορίας καὶ καταδίκης, μόνο ἀφορμὴ στάθηκε. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης, ποὺ ἀπευθύνονταν στὸ πλατὺ κοινό, γελοιοποιοῦσε τοὺς θεοὺς ἀνεπανάληπτα, κι ἀκόμα πὼς οἱ δίκες αὐτὲς ἐκδικάζονταν ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο, ποὺ δὲν ἦταν λαϊκὸ δικαστήριον.

27. Ἀπολογία 19 b - c - d καὶ 27 c-d.

τόπου τοῦ ἐνθένδε εἰς ἄλλον τόπον²⁸. Δὲν ἀποκλείει δηλαδὴ τίποτα. Κι ἂν λάβωμε ὑπ' ὄψη μας τὴν εἰρωνεία μὲ τὴν ὁποία περιγράφει, πῶς θὰ ζῇ ἡ ψυχὴ τοῦ στὸν ἄλλο τόπο πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι μᾶλλον τὴν πρώτη ἀποψη παίρνει στὰ σοβαρά²⁹. Βέβαια στὸν *Φαίδωνα* μᾶς παρουσιάζεται ἀλλοιωτικός, νὰ πιστεύῃ στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Πόσο σωκρατικές ὁμως εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ *Φαίδωνα*; Γενικὰ ἡ *Ἀπολογία* θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο πλατωνικὸ κείμενο τὸν ἱστορικὸ Σωκράτη³⁰, καὶ γιατί εἶναι πρωϊμότερο ἔργο, καὶ γιατί σ' αὐτὴν περιγράφεται μιὰ δημόσια παρουσία τοῦ Σωκράτη, κι ἀκόμα γιατί ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων ἀναφέρεται ὡς παρῶν, ἐνῶ στὸ *Φαίδωνα* ἡσθένει καὶ δὲν παρευρισκόταν³¹.

3. Σχετικὸ μὲ τὴ στροφή τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὰ προβλήματα τοῦ εἶναι καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν παιδεία. Στὴν Ἀθήνα βέβαια τὸ αἶτημα τῆς παιδείας ἦταν παλιό, ἔγινε ὁμως τὸν Ε' αἰῶνα πιὸ ἐπιτακτικό. Συνδέεται μὲ τὶς κοινωνικοπολιτικὲς ἐξελίξεις καὶ τὴν ἐπικράτηση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν. Ὁ καθένας τώραμποροῦσε νὰ παίρνῃ μέρος στὶς συζητήσεις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου, νὰ λήῃ τὴ γνώμη του, νὰ ψηφίῃ καὶ νὰ ἀναμιγνύεται ἐνεργὰ στὴν πολιτική. Ποτὲ ὁμως δὲν θὰ τὰ κατάφερνε χωρὶς παιδεία. Χωρὶς προπαιδεία στὴ διαλεκτικὴ ἰδιαίτερα καὶ στὴν τέχνη τοῦ λόγου θὰ γινόταν γελοῖος στὰ μάτια τῶν συμπολιτῶν του. Ποτὲ δὲν θὰ τοὺς ἔπειθε ὅτι ἡ γνώμη του εἶναι ἡ σωστή. Γι' αὐτό, ἰδανικὸ κάθε Ἀθηναίου ἦταν νὰ δώσῃ στὸ γιό του³² ὑψηλὴ παιδεία —μετὰ τὰ ἐγκύκλια γράμματα. Πλήρῳνε μάλιστα ἀκριβὰ γι' αὐτὸ τὸ σκοπό. Ἔτσι ὁ Σωκράτης, γνήσιος Ἀθηναῖος, καὶ ὁ Πρωταγόρας, ὑψηλὸς ξένος τοῦ ἄστεως, ἀπὸ πίστη στὴν παιδεία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ ἀνάγκη κινούμενοι, ὑπηρέτησαν σ' ὅλη τους τὴ ζωὴ τὴν ἐπιθυμία τῶν Ἀθηναίων γιὰ περισσότερη παιδεία.

28. *Ἀπολογία* 40 c.

29. Βλ. καὶ J. B. Bury, *A History of Greece*, N. York 1913², 563.

30. Πρβλ. μεταξὺ ἄλλων καὶ A. Capizzi 170. K. Popper, *The Open Society and its Enemies* I, London 1974, 305 σημ. 55 καὶ Guthrie III 477, 478 σημ. 1.

31. Σχετικὰ μὲ τὴν παραλλαγὴ τῶν σωκρατικῶν ἀπόψεων ἀπὸ τὸν Πλάτωνα σώζεται τὸ ἐξῆς χαριτωμένο ἀνέκδοτο: φασὶ δὲ καὶ Σωκράτην ἀκούσαντα τὸν Λύσιν, ἀναγιγνώσκοντος Πλάτωνος, «Ἡράκλειος», εἰπεῖν, «ὥς πολλὰ μου καταψεύδεθ' ὁ νεανίσκος». οὐκ ὀλίγα γὰρ ὧν οὐκ εἶρηκε Σωκράτης γέγραφεν ἀνὴρ (Διογ. Λαέρτιος III 35).

32. Ὁ Σωκράτης φαίνεται νὰ ἦταν ὑπέρμαχος τῆς κοινῆς παιδείας ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν, καὶ δὲν διέκρινε διαφορὰς οὐσίας ἀνάμεσα στὴν ἀνδρική καὶ τὴ γυναικεία φύση: ἐν πολλοῖς μὲν... καὶ ἄλλοις δῆλον, καὶ ἐν οἷς δ' ἡ παῖς ποιεῖ ὅτι ἡ γυναικεία φύσις οὐδὲν χείρων τῆς τοῦ ἀνδρὸς οὔσα τυγχάνει, γνώμης δὲ καὶ ἰσχύος δεῖται (Ξενοφ. Συμπόσιον II 9). Τὸ ἴδιο πράγμα διαπιστώνεται ἔμμεσα καὶ ἀπὸ τὴν ἐξῆς παρατήρηση τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ εἶχε διαφορετικὴ γνώμη ἀπὸ τὸν Σωκράτη: καὶ οὐχ ἡ αὐτὴ σωφροσύνη γυναικὸς καὶ ἀνδρός, οὐδ' ἀνδρεία καὶ δικαιοσύνη, καθάπερ ᾔετο Σωκράτης (Πολιτικά 1260 a 21).

Ὅπωςδήποτε θὰ ὑπῆρχε καὶ συναγωνισμὸς μεταξύ τους, ὅπως ξέρομε ὅτι ὑπῆρχε καὶ μεταξύ τῶν σοφιστῶν³³. Ὁ Σωκράτης συχνὰ προδίδεται ὅτι νοιώθει πικρία, ἐπειδὴ οἱ σοφιστὲς — θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ὀνομάσῃ ἓναν μόνο — πείθουσι τῶν νέων τοὺς γενναιοτάτους τε καὶ πλουσιωτάτους οἷς ἔξεστιν τῶν πολιτῶν ᾧ ἂν βούλωνται προῖκα συνεῖναι . . . ἀπολείποντας τὰς ἐκείνων συνουσίας αὐτοῖς συνεῖναι³⁴. Ὁ Πρωταγόρας πάλι στὸν ὁμώνυμο πλατωνικὸ διάλογο εὐχαριστεῖ θερμὰ τὸν Σωκράτη, ὅταν αὐτὸς τοῦ φέρνῃ γιὰ μαθητὴ τὸν νεαρὸ Ἴπποκράτη, καὶ ὁμολογεῖ πὼς οὐ . . . σμικροὶ περὶ αὐτὰ φθόνοι τε γίνονται καὶ ἄλλαι δυσμένεiai τε καὶ ἐπιβουλαί³⁵.

Καὶ οἱ δύο πιστεύουν ὅτι προσφέρουν μεγάλη ὑπηρεσία, ὅτι ὠφελοῦν τοὺς νέους. Ὁ Πρωταγόρας τὸ λέει ἀπερίφραστα, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Σωκράτη μᾶς τὸ φανερώνει ὁ Ξενοφῶν, ἃς ἀφήσωμε πού καὶ ὁ ἴδιος στὴν Ἀπολογία προειδοποιεῖ τοὺς Ἀθηναίους ὅτι ἂν τὸν θανατώσουν, δὲν θὰ βροῦν εὐκόλα ἄλλον σὰν κι' αὐτόν:

... βελτίους ποιῶν τοὺς συγγιγνο-
μένους ἀπέπεμπεν.
(Απομνημονεύματα I 2 61)

... ἀπιέναι οἷκαδε βελτίονι γεγο-
νότι . . . καὶ ἐκάστης ἡμέρας αἰεὶ
ἐπὶ τὸ βέλτιον ἐπιδιδόναι.
(Πρωταγόρας 318 a)

Καὶ οἱ δύο ἀποτρέπουν τοὺς νέους ἀπὸ τὶς εἰδικὲς γνώσεις. Διδάσκουν τὰ ἐπὶ μέρος τόσο μόνο ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ ἔχη κανεὶς μιὰ γενικὴ παιδεία, τέτοια πού ταιριάζει ἐλευθέρῳ. Ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι καὶ οἱ δύο γνήσιοι φιλόσοφοι-δάσκαλοι, πού ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ θεωρητικὴ κατάρτιση καὶ τὴν ἀνθρωπιστικὴ, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, παιδεία τῶν μαθητῶν τους:

ἐδίδασκε δὲ καὶ μέχρι ὅτου δέοι ἔμ-
πειρον εἶναι ἐκάστου πράγματος τὸν
ὀρθῶς πεπαιδευμένον. αὐτίκα γεω-
μετρίαν μέχρι μὲν τούτου ἔφη δεῖν
μανθάνειν, ἕως . . . τὸ δὲ μέχρι τῶν
δυσσυνέτων διαγραμμάτων γεωμε-
τρίαν μανθάνειν ἀπεδοκίμαζεν. . .
ἐκέλευε δὲ καὶ λογισμοὺς μανθά-
νειν. Καὶ τούτων δὲ ὁμοίως τοῖς
ἄλλοις ἐκέλευε φυλάττεσθαι τὴν μά-
ταιον πραγματείαν . . .
(Απομνημονεύματα IV 7 2 ἐπ.)

... παρ' ἐμὲ ἀφικόμενος οὐ πεί-
σεται ἄπερ ἂν ἔπαθεν ἄλλῳ τῷ συγ-
γενόμενος τῶν σοφιστῶν. οἱ μὲν γὰρ
ἄλλοι λωβῶνται τοὺς νέους· τὰς γὰρ
τέχνας αὐτοὺς πεφευγότας ἄκον-
τας πάλιν αὖ ἄγοντες ἐμβάλλουσιν
εἰς τέχνας, λογισμοὺς τε καὶ ἀστρο-
νομίαν καὶ γεωμετρίαν καὶ μουσι-
κὴν διδάσκοντες — καὶ ἅμα εἰς τὸν
Ἴππίαν ἀπέβλεψεν — παρὰ δ' ἐμὲ
ἀφικόμενος μαθήσεται οὐ περὶ ἄλλου
του ἢ . . .
(Πρωταγόρας 318 d 7 ἐπ.)

33. Πρβλ. τὸ χωρίο 318d τοῦ Πρωταγόρα, πού παραθέτομε παρακάτω.

34. Θεάγης 128 a.

35. Πρωταγόρας 316 d.

Τέλος καὶ οἱ δύο θεωροῦσαν ὡς ἀπώτερο σκοπὸ τῆς παρεχομένης παιδείας τὴν πολιτικὴ διαπαιδαγώγησι. Ὅχι βέβαια μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς κατάκτησης τῆς *πολιτικῆς ἀρετῆς*. Καὶ εἶναι πολὺ φυσικὸ μέσα σ' ἓναν κόσμον ποὺ πρώτη φορὰ ζεῖ τὸ βίωμα τῆς δημοκρατίας, καὶ μάλιστα τῆς ἁμεσης, νὰ θεωρηθῇ ὡς κατ' ἐξοχὴν παιδεία αὐτὴ ποὺ προετοιμάζει τοὺς νέους γιὰ τὸ πηδάλιο τῆς πολιτείας. Ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ ἦταν γιὰ τὸν κόσμον αὐτὸ ἡ κορωνίδα, προϋπόθετε ὅλα τὰ στάδια τῆς παιδείας καὶ τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας. Ἡ κατάκτησή της βοηθοῦσε τοὺς νέους νὰ γίνουν καλοὶ πολῖτες, καλοὶ νοικοκυραῖοι στὸ βίός τους, καὶ ἂν οἱ ἱκανότητές τους τὸ ἐπέτρεπαν, καλοὶ κυβερνήτες τῆς πόλης. Ὁ Πρωταγόρας ὁμολογεῖ ἅμεσα ὅτι διδάσκει τὴν πολιτικὴ τέχνη, ὁ Σωκράτης ἔμμεσα:

Ποτέρως δ' ἂν, ἔφη, ὦ Ἀντιφῶν, μάλλον τὰ πολιτικὰ πράττοιμι, εἰ μόνος αὐτὰ πράττοιμι ἢ εἰ ἐπιμελοίμην τοῦ ὡς πλεῖστοι ἱκανοὶ εἶναι πράττειν αὐτά;
(*Απομνημονεύματα* I 6 15)

Τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν ... δοκεῖς γάρ μοι λέγειν τὴν πολιτικὴν τέχνην καὶ ὑπισχνεῖσθαι ποιεῖν ἄνδρας ἀγαθοὺς πολίτας.

(*Πρωταγόρας* 318 e 5 ἐπ.)

4. Κοινὴ καὶ στοὺς δύο εἶναι ἡ αἰσιόδοξη πίστις στὸ διδακτὸ τῆς ἀρετῆς, στὴ δύναμη τῆς παιδείας καὶ στὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση ποὺ αὐτὴ ἀσκεῖ πάνω στὸν φυσικὸ προικισμό τοῦ ἀνθρώπου. Στὸν διάλογο *Πρωταγόρας* φαίνεται καθαρὰ ἡ ὅλη τοποθέτηση τοῦ Πρωταγόρα ὡς πρὸς τὸ διδακτὸ ἢ μὴ τῆς ἀρετῆς. Πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀρετῆς ἔχει πολὺ εὐρὺ περιεχόμενο, ἀπλώνεται στὴν κάθε εἶδους δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τοὺς ἴδιους μάλιστα τοὺς συνομιλητές τοῦ *Πρωταγόρα* ἀπλώνεται καὶ στὴ λεγόμενη πολιτικὴ ἀρετὴ, ποὺ ὅπως εἶδαμε ἀποτελεῖ τὴν κορωνίδα τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς συγκρότησης τοῦ ἀνθρώπου, καὶ προϋποθέτει ὅλες τὶς ἄλλες ἀρετές: ὅσα δὲ ἐξ ἐπιμελείας καὶ ἀσκήσεως καὶ διδαχῆς οἴονται γίνεσθαι ἀγαθὰ ἀνθρώποις, ἐάν τις ταῦτα μὴ ἔχῃ, ἀλλὰ τὰναντία τούτων κακὰ ... ὧν ἐστὶν ἓν καὶ ἡ ἀδικία καὶ ἡ ἀσέβεια καὶ συλλήβδην πᾶν τὸ ἐναντίον τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς³⁶.

Στὸ ἐρώτημα τοῦ Σωκράτη ἂν εἶναι διδακτὴ ἢ ὄχι ἡ ἀρετὴ ὁ Πρωταγόρας ἀπαντᾷ μὲ δύο τρόπους, μυθικὰ καὶ λογικά. Μὲ τὸ μῦθο δείχνει ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι ἔμφυτη, ἀφοῦ τὴν ἔστειλε στοὺς ἀνθρώπους ὁ Δίας, δείσας

36. *Πρωταγόρας* 323 d-e.

περὶ τῷ γένει ἡμῶν μὴ ἀπόλοιτο, μετὰ τὴν λογικὴν ἐπιχειρηματολογία ὅμως τοῦ ἀκολουθεῖ ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι ἀγαθὸ διδακτό, καὶ παραγίγνεται ἐξ ἐπιμελείας. Ἄν δὲν ἦταν ἔτσι, γιὰ ποῖο λόγο θὰ τιμωροῦσαν οἱ ἄνθρωποι τοὺς κακοὺς, ἀφοῦ οὐ γὰρ ἂν τό γε πρᾶχθὲν ἀγέννητον θείῃ; Τοὺς τιμωροῦν γιὰ νὰ μάθουν, νὰ διδαχθοῦν ἀπὸ τὸ πάθημά τους καὶ νὰ μὴν ἐπαναλάβουν τὸ κακὸ ποὺ ἔκαμαν. Τοὺς τιμωροῦν ἀκόμα γιὰ παραδειγματισμὸ τῶν ἄλλων. Ἀλλὰ καὶ ὅλος ὁ τρόπος ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν, συνεχίζει ὁ Πρωταγόρας, μετὰ τὴν τροφὴ καὶ τὴν μητέρα ποὺ τὰ νοθετοῦν, καὶ μετὰ τοὺς γραμματοδιδασκάλους ποὺ τὰ μαθαίνουν γράμματα χρησιμοποιώντας τὰ κείμενα παλαιῶν σοφῶν ἀνδρῶν, δείχνουν ὅτι κοινὴ εἶναι ἡ πεποίθησις πὼς ἡ φύσις ἐπιδέχεται καλλιέργεια καὶ βελτίωση, καὶ πὼς τὸ παιδί χρειάζεται πρότυπα γιὰ νὰ τὰ μιμηθῇ. Ἡ προσπάθεια λοιπὸν τοῦ Πρωταγόρα καὶ μετὰ τὸ μῦθο καὶ μετὰ τὸ λόγο τείνει νὰ ἀποδείξῃ αὐτὸ ποὺ καὶ ἀπὸ ἄλλη πηγὴ ξέρομε ὅτι ἀποτελοῦσε πεποίθησή του ἀπέναντι στὸ μεγάλο αὐτὸ πρόβλημα, ὅτι δηλαδὴ φύσεως καὶ ἀσκήσεως διδασκαλία δεῖται καὶ ἀπὸ νεότητος δὲ ἀρξαμένους δεῖ μανθάνειν³⁷.

Καὶ ὁ Σωκράτης ὅμως στὸ δεύτερο μέρος τοῦ *Πρωταγόρα* ἀκολουθώντας ἄλλους δρόμους, τέτοιους ποὺ ὑπαγορεύει καὶ ἡ πλατωνικὴ ἰδεολογία, καταλήγει στὸ ἴδιο συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ, ἀφοῦ εἶναι ἐπιστήμη, δηλ. γνώση. Ἀλλὰ καὶ στὸν *Μένωνα*, ὅπου πάλι θέμα τῆς συζητήσεως εἶναι τὸ διδακτὸ ἢ ὄχι τῆς ἀρετῆς, ὁ Σωκράτης ἀποδεικνύει μετὰ ἀνάλογους τρόπους, ὅτι εἶναι διδακτὴ, ἐφ' ὅσον εἶναι γνώση. Βέβαια αἶρεται στὴ συνέχεια τοῦ διαλόγου ἡ κατάληξις αὐτῇ, ἐπειδὴ, ὅπως ὁμολογοῦν οἱ συνομιλητές, δὲν ὑπάρχουν δάσκαλοι τῆς ἀρετῆς. Αὐτὸ ὅμως εἶναι καὶ θέμα οἰκονομίας τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, ποὺ δὲν μπορούμε ἐδῶ νὰ τὸ ἐξετάσωμε.

Ἐκεῖ ποὺ ὁ Σωκράτης διεξοδικὰ μιλάει γιὰ τὸ διδακτὸ τῆς ἀρετῆς —καὶ πάλι ὁ ὅρος ἔχει πολὺ εὐρὺ περιεχόμενο— καὶ τὴν φυσικὴ προδιάθεσις ποὺ ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἔχῃ, ὥστε νὰ μπορέσῃ μετὰ τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ἄσκησιν νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἀρετὴν, εἶναι τὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Ξενοφῶντος: *νομίζω μέντοι πᾶσαν φύσιν μαθήσει καὶ μελέτῃ πρὸς ἀνδρείαν αὐξέσθαι. Δέχεται ἐπίσης ὅτι καὶ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἄλλη πᾶσα ἀρετὴ σοφία ἐστὶ*³⁸, θέσις γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸ λόγο χωρὶς παιδείαν δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ γίνῃ σπουδαῖος: *τοὺς μὲν οἰομένους φύσει ἀγαθοὺς εἶναι, μαθήσεως δὲ καταφρονοῦντας ἐδίδασκεν ὅτι*

37. VS 80, B 3. Πρβλ. καὶ τοῦ Δημόκριτου: *ἡ φύσις καὶ ἡ διδαχὴ παραπλήσιόν ἐστι. καὶ γὰρ ἡ διδαχὴ μεταρρυσμοὶ τὸν ἄνθρωπον, μεταρρυσμοῦσα δὲ φυσιοποιεῖ* (VS 68, B 33). Καθὼς καὶ τὸ συγγενικὸ: *πλείονες ἐξ ἀσκήσεως ἀγαθοὶ γίνονται ἢ ἀπὸ φύσιος* (VS 68, B 242). Ἀκόμα τοῦ Κριτία: *ἐκ μελέτης πλείους ἢ φύσεως ἀγαθοὶ* (VS 88, B 9).

38. *Ἀπομνημονεύματα* III 9 2-5.

αἱ ἄρισται δοκοῦσαι εἶναι φύσεις μάλιστα παιδείας δέονται³⁹. Τέλος γὰρ τὴν πολιτικὴν ἀρετὴν, ποὺ ἦταν τὸ δυσκολώτερο κατόρθωμα γιὰ τοὺς νέους τῆς ἐποχῆς του, ἔλεγε στὸν καλὸν Εὐθύδημο ὅτι εὖηθες . . . τὸ οἶσθαι τὰς μὲν ὀλίγου ἀξίας τέχνας μὴ γίγνεσθαι σπουδαίους ἄνευ διδασκάλων ἱκανῶν, τὸ δὲ προεστάναι πόλεως, πάντων ἔργων μέγιστον ὄν, ἀπὸ ταῦτομάτου παραγίγνεσθαι τοῖς ἀνθρώποις⁴⁰.

Καὶ οἱ δύο λοιπὸν πιστεύουν ὅτι γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ προκοπὴ τοῦ ἀνθρώπου χρειάζεται καὶ φυσικὸς προικισμὸς καὶ παιδεία. Ἡ πίστη αὕτη πηγάζει ἀπὸ τὴν αἰσιόδοξη πεποίθηση ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν ἐξελίξιμο, καὶ ὅτι τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο γιὰ τὴν πνευματικὴ του ἐξέλιξη δὲν τὸν παίζει μόνο ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ κληρονομικότητα ἀλλὰ καὶ ἡ παιδεία, ἡ ἀγωγή. Αὐτὸ εἶναι βέβαια κάτι νέο καὶ ριζοσπαστικὸ γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Ἀκούγεται πρώτη φορὰ καὶ ἔρχεται νὰ πολεμήσῃ τὴ βαθεῖα ριζωμένη πίστη στὴν ἀξία τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς φυσικῆς ἀρετῆς, ἀξία ποὺ ὑμνήθηκε τόσο πολὺ ἀπὸ τοὺς μεγάλους τῆς ἐλληνικῆς ποιήσεως, ποὺ στὴν ἐποχὴ τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Πρωταγόρα ἦταν κτῆμα καὶ ἐγκόλπιο τοῦ λαοῦ. Κι ὅμως ἡ στάση αὕτη δὲν εἶναι τόσο νέα, ὅσο φαίνεται. Εἶναι καρπὸς τῆς μακρόχρονης διεργασίας τοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα εἶχε ἀρχίσει νὰ ρίχνῃ βαθειὰς ρίζες μέσα στὴν ἐλληνικὴ διανόηση⁴¹. Ὁ διαφωτισμὸς πάλι δὲν εἶναι ἔργο τῆς Σοφιστικῆς, ὅπως ἐπιπόλαια πιστεύεται, ἀπλούστατα μ' αὐτὴν ἔφθασε στὸ ἀπόγειό του, καὶ στὴ συνέχεια ἐκφυλίσθηκε. Τὸν ἐκφυλισμένο αὐτὸ διαφωτισμὸ τοῦ 4ου αἰῶνα εἶναι ποὺ πολεμάει καὶ ὁ Πλάτων, ἀλλὰ πάνω στὸ πάθος του τὰ βάζει μὲ τοὺς ὑγιεῖς ἀκόμα πατέρες τῆς Σοφιστικῆς. Πῶς τώρα ἐξαίρεσε ἓναν ἀπ' αὐτούς, τὸν Σωκράτη, καὶ τὸν ἔκανε ἰνδαλμὰ του εἶναι βέβαια περίεργο, ἀλλὰ καὶ ἐνδεικτικὸ τῆς γοητείας ποὺ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἀσκοῦσαν μὲ τὴν ἐξυπνὴ ἐπιχειρηματολογία καὶ τὴ λογικὴ εὐλυγισία τους στοὺς νέους ποὺ τοὺς συναναστρέφονταν. Ἴσως ἂν εἶχε καὶ ὁ Πλάτων συναναστραφῇ τὸν Πρωταγόρα, νὰ εἶχε κι' αὐτὸς γοητευθῇ, ὅπως τόσοι ἄλλοι νέοι συμπατριῶτες του.

5. Ἐννοίες ὅπως τὸ ὠφέλιμο καὶ τὸ σχετικὸ, ποὺ συνδέονται ἄμεσα

39. Ἀπομνημονεύματα IV 1 3.

40. Ἀπομνημονεύματα IV 2 2. Σὲ ὁλόκληρὴ τὴν πρώτη καὶ στὸ πρῶτο μέρος τῆς δεύτερης παραγράφου τοῦ IX βιβλίου τῶν Ἀπομνημονευμάτων ὁ Σωκράτης ἐπιχειρηματολογεῖ μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα, ἐπιμένοντας ὅτι χωρὶς παιδεία οὔτε οἱ πιὸ προικισμένοι νέοι δὲν μποροῦν νὰ προκόψουν. Τὰ ἐπιχειρήματά του τὰ ἀντλεῖ, ὅπως καὶ ὁ Πρωταγόρας στὸν ὁμώνυμο πλατωνικὸ διάλογο, ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ πραγματικότητα, δὲν ξεκινάει ποτὲ ἀπὸ ἀφηρημένες γενικότητες.

41. Πρβλ. καὶ E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, Berkeley 1973, 180.

μέ τη σοφιστική σκέψη ἀποτελοῦν καὶ γιὰ τὸν Σωκράτη βασικά θέματα συζητήσεως. Τὸ περιεχόμενό τους τὸν φέρνει, ὅπως θὰ δοῦμε, πολὺ κοντὰ στὸν Πρωταγόρα. Ὁ τελευταῖος, σύμφωνα μέ τὸν *μῦθος* τοῦ ὁμωνύμου πλατωνικοῦ διαλόγου⁴², βασιίζει πάνω στὴν ἔννοια τῆς ὠφέλειας τῆ δημιουργία ὅλου τοῦ πολιτισμοῦ ἀλλὰ καὶ τῆ διατήρηση στὴ ζωὴ τοῦ ζωϊκοῦ βασιλείου. Περιγράφοντας μυθικά, πῶς ὁ ἄνθρωπος ἀπέκτησε *τὴν περὶ τὸν βίον σοφίαν* καὶ πῶς *τὴν αἰδῶ τε καὶ δίκην* — ἡ πρώτη εἶναι προϋπόθεση τῆς δημιουργικῆς τέχνης ἡ δευτέρη τῆς πολιτικῆς τέχνης —, μᾶς λέει ὅτι ὅλ' αὐτὰ δόθηκαν στὸν ἄνθρωπο εἰς *σωτηρίαν*. Ἀλλὰ ἡ μὲν δημιουργικὴ τέχνη *πρὸς . . . τροφήν ἱκανὴ βοηθὸς ἦν*, πρὸς δὲ τὸν τῶν θηρίων πόλεμον *ἐνδεής . . .* Γι' αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι *ἐζήτουν . . . ἀθροίζεσθαι καὶ σῶζεσθαι κτίζοντες πόλεις*. Καὶ τότε ὅμως *ἡδίκουν ἀλλήλους καὶ σκεδαννύμενοι διεφθείροντο*. Ὁ Ζεὺς λοιπὸν ἐπειδὴ φοβήθηκε μήπως καὶ ἐξαφανισθῇ ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς τὸ ἀνθρώπινο γένος *Ἑρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἵν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί*. Καὶ μάλιστα *τὴν αἰδῶ καὶ τὴν δίκην* τὶς μοίρασε ἐξ ἴσου σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ὄχι ὅπως τὶς τέχνες, ὅπου *εἰς ἔχων ἱατρικὴν πολλοῖς ἱκανὸς ἰδιώταις*, γιατί *οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν*. Ὅλα αὐτὰ τὰ θεϊκὰ δῶρα, πού ἂν τὰ ἀπομυθοποιήσωμε, ἀποτελοῦν τὴν φυσικὴ προῖκα τοῦ ἀνθρώπου, δόθηκαν ἀπὸ τοὺς θεοὺς γιὰ νὰ μπορέσῃ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐπιζήσῃ καὶ νὰ προκόψῃ. Ἡ ἔννοια τῆς ὠφέλειας λοιπὸν ὑπάρχει πάντοτε κάτω ἀπὸ ὅλ' αὐτά, καὶ προσδιορίζει τόσο τὴ φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ, ὅσο καὶ τὴ δημιουργία τοῦ τεχνικοῦ καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ.

Στὴ λεγομένη ἀπολογία τοῦ Πρωταγόρα τοῦ διαλόγου *Θεαίτητος*⁴³ ὁ Πρωταγόρας ἐξηγεῖ πῶς ἐννοοῦσε τὸ ὠφέλιμο, καὶ πῶς κατὰ τὴ γνώμη του συνδέεται μ' αὐτὸ ὁ σοφός. Παραλληλίζει τὴν ἀποστολὴ τοῦ σοφοῦ ἢ σοφιστοῦ μ' αὐτὴν τοῦ ἱατροῦ καὶ γεωργοῦ, παραλληλισμὸ ἀγαπητὸ καὶ συνηθισμένο στὴ διανόηση τοῦ Ε' αἰῶνα⁴⁴. Ὁ γεωργὸς *ἐμποιεῖ τοῖς φυτοῖς ἀντὶ πονηρῶν αἰσθήσεων χρηστὰς καὶ ὑγιεινάς*. Ὁ ἱατρὸς μεταβάλλει τὴν *κακὴν ἔξιν* τοῦ σώματος σὲ *ἀμείνω φαρμάκοις*. Ὁ σοφιστὴς τέλος μεταβάλλει τὴν *κακὴν ἔξιν* τῆς ψυχῆς σὲ *χρηστὴ λόγους*, καὶ κάνει τοὺς πολίτες μιᾶς πόλεως νὰ θεωροῦν ὡς *δίκαια* τὰ *χρηστὰ* ἀντὶ τῶν *πονηρῶν*, ὑπὸ τὴν γενικώτερη βέβαια προϋπόθεση *ὅτι οἷά γ' ἂν ἐκάστη πόλει δίκαια καὶ καλὰ δοκῇ, ταῦτα καὶ εἶναι αὐτῇ, ἕως ἂν αὐτὰ νομίζῃ*. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο,

42. Πρωταγόρας 320 d ἐπ.

43. Θεαίτητος 166-167.

44. Πρβ. καὶ τοῦ Δημοκρίτου: ἱατρικὴ μὲν σώματος νόσους ἀκέεται, σοφίη δὲ ψυχῆς παθῶν ἀφαιρεῖται (VS 68, B 31).

γιά τή μεταστροφή τῶν πολιτῶν ἀπό τήν κακήν ἔξιν στή χρηστή εἶναι ὁ σοφιστής πρόσωπο σεβαστό καί ἄξιο πολλῶν χρημάτων. Παρατηροῦμε ὅτι ἡ λέξη ὠφέλιμο δέν ἀναφέρεται πουθενά —ἀντί γι' αὐτήν ἔχομε τὰ ἀμείνω, βελτίω, χρηστὰ καί καλά—, παρ' ὅλ' αὐτὰ ὑπονοεῖται πάντοτε. Ὁ γεωργὸς φροντίζει γιά τὸ ὠφέλιμο στὰ φυτά, ὁ ἱατρὸς γιά τὸ ὠφέλιμο στὰ σώματα καί ὁ σοφιστής γιά τὸ ὠφέλιμο στὶς ψυχές. Τὸ ὠφέλιμο ἐξ ἄλλου ταυτίζεται ἔμμεσα ὅπως φάνηκε, ἄμεσα ὅπως θὰ φανῇ παρακάτω μὲ τὸ χρηστό καί τὸ ἀγαθό. Καί μάλιστα ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὸν Σωκράτη:

—Καὶ μὴν ἀρετῇ γ' ἐσμὲν ἀγαθοί;
—Ναί — Εἰ δὲ ἀγαθοί, ὠφέλιμοι
πάντα γὰρ τὰγαθὰ ὠφέλιμα. οὐχί;
—Ναί.
(*Μένων* 87 e)

—Λέγεις οὖν ἀγαθὰ ἅττ' εἶναι; —Λέγω — Ἄρ' οὖν . . . ταῦτ' ἐστὶν ἀγαθὰ ἃ ἐστὶν ὠφέλιμα τοῖς ἀνθρώποις;
—Καὶ ναὶ μὰ Δία . . .
(*Πρωταγόρας* 333 d-e)

Στὰ Ἀπομνημονεύματα μάλιστα ὁ Σωκράτης διευθύνει δύο ὁλόκληρες συζητήσεις —μὲ τὸν Ἀρίστιππο καί μὲ τὸν Εὐθύδημο—, ποὺ ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στὸν ταυτισμὸ τοῦ ἀγαθοῦ μὲ τὸ ὠφέλιμο⁴⁵. Ὅμως οὔτε τὸ ὠφέλιμο οὔτε τὸ ἀγαθὸ θεωροῦνται καθ' ἑαυτὰ ἀλλὰ τινὶ ἢ τι. Πάντοτε εἶναι ἀγαθὰ ἢ ὠφέλιμα γιά κάποιον ἢ γιά κάποια κατάσταση, καί μπορεῖ τὸ ἴδιο πράγμα νὰ εἶναι ὠφέλιμο γιά μιὰ κατάσταση καί βλαβερό γιά μιὰ ἄλλη, ἄποψη ποὺ γιά τὸν Πρωταγόρα δέν μᾶς ξενίζει βέβαια, ἀλλὰ γιά τὸν Σωκράτη⁴⁶ ὅπωςδῆποτε:

πολλάκις γὰρ τό γε λιμοῦ ἀγαθὸν
πυρετοῦ κακόν ἐστι καὶ τὸ πυρετοῦ
ἀγαθὸν λιμοῦ κακόν ἐστι· πολλά-
κις δὲ τὸ μὲν πρὸς δρόμον καλὸν πρὸς

. . . οἷον καὶ ἡ κόπρος πάντων τῶν
φντῶν ταῖς μὲν ῥίζαις ἀγαθὸν παρα-
βαλλομένη, εἰ δ' ἐθέλοις ἐπὶ τοὺς
πτώθρους καὶ τοὺς νέους κλῶνας ἐπι-

45. Ὡς καὶ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ἀποδίδονταν ἀνάλογες ἀπόψεις στὸν Σωκράτη. Ὁ στωϊκὸς Κλεάνθης, παραδίδει ὁ Κλήμης, τὸν Σωκράτην φησὶ παρ' ἑκαστα διδάσκειν, ὥς αὐτὸς δίκαιός τε καὶ εὐδαίμων ἀνὴρ, καὶ τῷ πρώτῳ διελόντι τὸ δίκαιον ἀπὸ τοῦ συμφέροντος καταρᾶσθαι, ὥς ἀσεβὲς τι πρᾶγμα δεδρακότι· ἀσεβεῖς γὰρ τῷ ὄντι οἱ τὸ συμφέρον ἀπὸ τοῦ δικαίου τοῦ κατὰ νόμον χωρίζοντες (*Stoicorum Veterum Fragmenta* I 558).

46. Βλ. καὶ Guthrie (III 464): In these conversations (μὲ τὸν Ἀρίστιππο καί τὸν Εὐθύδημο) Socrates is making exactly the same point that Protagoras makes in Plato's dialogue that nothing is good or bad, beneficial or harmful, in abstracto, but only in relation to a particular object. Καὶ στὸν πλατωνικὸ *Λάχη* ὁμῶς (192 d ἐπ.), ὅπου ἐπιχειρεῖται νὰ ὀρίσθῃ ἡ ἀνδρεία, ὁ Σωκράτης ὑποστηρίζει ἀνάλογα: ἡ φρόνιμος ἄρα καρτερία κατὰ τὸν σὸν λόγον ἀνδρεία ἂν εἴη. . . ἡ εἰς τί φρόνιμος; ἢ ἡ εἰς ἅπαντα καὶ τὰ μεγάλα καὶ τὰ σμικρά; Καὶ στὸν *Εὐθύφρων* (8 a) ἀναγνωρίζεται ὅτι ταῦτά. . . οἱ μὲν δίκαια ἡγοῦνται, οἱ δὲ ἄδικα, περὶ ἃ καὶ ἀμφισβητοῦντες στασιάζουσιν τε καὶ πολεμοῦσιν ἀλλήλοις.

πάλην αἰσχρόν, τὸ δὲ πρὸς πάλην καλὸν πρὸς δρόμον αἰσχρόν· πάντα γὰρ ἀγαθὰ μὲν καὶ καλὰ ἐστὶ πρὸς ἃ ἂν εὖ ἔχῃ, κακὰ δὲ καὶ αἰσχρὰ πρὸς ἃ ἂν κακῶς.

(Ἀπομνημονεύματα III 8 7)

βάλλειν, πάντα ἀπόλλυσιν· ἐπεὶ καὶ τὸ ἔλαιον τοῖς μὲν φυτοῖς ἅπασιν ἐστὶν πάγκακον καὶ ταῖς θριξὶν πολεμιώτατον ταῖς τῶν ἄλλων ζώων πλὴν ταῖς τοῦ ἀνθρώπου, ταῖς δὲ τοῦ ἀνθρώπου ἀρωγὸν καὶ τῷ ἄλλῳ σώματι.

(Πρωταγόρας 334 a-b)

Γιὰ νὰ δείξῃ παραστατικὰ τὸ πράγμα ὁ Σωκράτης, συζητώντας μὲ τὸν Εὐθύδημο, φτιάχνει δύο στῆλες, στὴ μία γράφει πάνω-πάνω Α (ἀδικία) στὴν ἄλλη Δ (δικαιοσύνη) καὶ ρωτάει, ποῦ πρέπει νὰ καταγράψῃ ἐνέργειες ὅπως τὸ ψεύδεσθαι, ἐξαπατᾶν, κακουργεῖν, ἀνδραποδίζεσθαι⁴⁷. Ὁ Εὐθύδημος ἀπαντᾷ ὅτι φυσικὰ στὴ μεριὰ τῆς ἀδικίας. Κι ὅμως ὁ Σωκράτης τοῦ φέρνει παραδείγματα περιπτώσεων, κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ ἐνέργειες αὐτὲς ἔφεραν ὠφέλιμα ἀποτελέσματα σὲ κάποιο πρόσωπο ἢ σὲ κάποια ὁμάδα προσώπων. Ὅταν ἓνας στρατηγὸς π.χ. νικήσῃ μὲ ἀπάτη τὸν ἐχθρὸ ποὺ ἦρθε νὰ ὑποδουλώσῃ τὴν πόλιν του, εἶναι ἀπατεώνας; ὅταν ἓνας πατέρας πῇ ψέματα στὸν ἄρρωστο γιό του, ὅτι τὸ καταπότι ποὺ τοῦ δίνει εἶναι τροφή καὶ ὄχι φάρμακο, θὰ εἶναι ψεύτης; Ὁχι βέβαια. Ἔτσι ὁ Εὐθύδημος ἀναγκάζεται νὰ παραδεχθῇ πὼς ὅσα πρὸς τῇ ἀδικίᾳ ἐθήκαμεν ταῦτα καὶ πρὸς τῇ δικαιοσύνῃ θετέον ἂν εἴη⁴⁸. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ πράξις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν καλὴ ἢ κακὴ ἀλλὰ γίνεται, ἀνάλογα μὲ τὸ ἀποτέλεσμά της, ἀνάλογα μὲ τὴν ὠφέλεια ἢ τὴ βλάβη ποὺ φέρνει στὸ ἄτομο ἢ στὸ σύνολο. Ἡ διαφοροποίηση δηλαδὴ τῆς πράξης γίνεται πάντοτε μὲ κριτήριον τὸ ὠφέλιμο, τὴν ὠφέλεια ποὺ αὐτὴ φέρνει στὸν ἴδιο τὸν πράττοντα ἢ σὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Γιὰ τὸν Σωκράτη λοιπὸν, τοῦ ὁποῖου τὴ σκέψη μποροῦμε λεπτομερέστερα νὰ παρακολουθήσωμε, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Πρωταγόρα, τοῦ ὁποῖου μόνο τὴ γραμμὴ τῆς διδασκαλίας ξέρομε, μπορεῖ ἡ ἴδια πράξις νὰ εἶναι καὶ καλὴ καὶ κακὴ ἀνάλογα μὲ τὴν ὠφέλεια ἢ τὴ βλάβη ποὺ φέρνει. Ἡ πράξις κατ' οὐσίαν εἶναι οὐδέτερη, παίρνει νόημα ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμά της. Καὶ ὄχι μόνο ἡ πράξις ἀλλὰ καὶ ἡ κατάστασις: ἡ υἰεία, ὁ πλοῦτος, ἡ ὁμορφιά, μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ καλὸ καὶ κακὸ πράγμα, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις καὶ τὶς ἐπιπτώσεις ποὺ ἔχουν γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἄν ἔχουν καλὰς καὶ ὠφέλιμες ἐπιπτώσεις, εἶναι χρήσιμα καὶ καλὰ πράγματα, ἂν κακὰς καὶ βλαβεράς, ἄσχημα: Ὅταν... στρατείας τε αἰσχροῦς καὶ ναυτιλίας βλαβεροῦς καὶ ἄλλων πολλῶν τοιούτων οἱ μὲν διὰ ρώμην μετασχόντες ἀπόλωνται, οἱ δὲ δι' ἀσθέ-

47. Ἀπομνημονεύματα IV 2 13 ἐπ.

48. Ἀπομνημονεύματα IV 2 15.

νειαν ἀπολειφθέντες σωθῶσιν⁴⁹, τότε καὶ ἡ ρώμη ἡ ἴδια ἀποδεικνύεται ὀλέθριο πρᾶγμα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὠφέλεια ἡ πράξις, ἡ κατάσταση ἢ τὸ πρᾶγμα, μπορεῖ νὰ φέρνῃ καὶ ἡδονή, εἶναι κι αὐτὸ ἓνα κριτήριον: . . . τὰ σώματα τὰ καλὰ οὐχὶ ἦτοι κατὰ τὴν χρεῖαν λέγεις καλὰ εἶναι . . ., ἢ κατὰ ἡδονὴν τινά, ἐὰν ἐν τῷ θεωρεῖσθαι χαίρειν ποιῇ τοὺς θεωροῦντας; . . . καὶ τᾶλλα πάντα . . . ἢ διὰ ἡδονὴν τινὰ ἢ διὰ ὠφελίαν ἢ δι' ἀμφοτέρω καλὰ προσαγορεύεις;⁵⁰ Ὁ Ξενοφῶν, ποὺ ἴσως τονίζει ὑπερβολικὰ τὴν ὠφελιμιστικὴ χροιά τῆς σκέψης τοῦ Σωκράτη, τὸν παρουσιάζει νὰ μὴ δέχεται οὔτε κὰν τὸ ἐν τῷ θεωρεῖσθαι χαίρειν καὶ νὰ βασίζῃ ὁποιαδήποτε κρίση γιὰ τὸ καλὸ καὶ τὸ εὐρυθμὸ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὴ χρησιμότητά τους: Δοκεῖς μοι . . . τὸ εὐρυθμον οὐ καθ' ἑαυτὸ λέγειν, ἀλλὰ πρὸς τὸν χρώμενον, ὥσπερ ἂν εἰ φαίης ἀσπίδα, ὧ ἂν ἀρμόττῃ, τούτῳ εὐρυθμον εἶναι, καὶ χλαμύδα, καὶ τᾶλλα ὡσαύτως⁵¹. Κι ἀκόμα, πρᾶγμα ποὺ φτάνει στὴν ὑπερβολή, κόφινος κοπροφόρος καλὸν ἐστὶ . . . καὶ χρυσῇ γε ἀσπὶς αἰσχρόν, ἐὰν πρὸς τὰ ἑαυτῶν ἔργα ὁ μὲν καλῶς πεποιημένος ᾖ, ἢ δὲ κακῶς⁵². Καταργεῖται λοιπὸν κάθε ἀπόλυτὴ ἔννοια τοῦ καλοῦ, σχετικοποιεῖται καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἐκάστοτε χρήσιμο. Μεταξὺ ἀστείου καὶ σοβαροῦ ὁ Σωκράτης στὸ Συμπόσιον τοῦ Ξενοφῶντος⁵³ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν Κριτόβουλο νὰ δεχθῇ ὅτι ἡ δική του μύτη εἶναι ὠραιότερη, γιὰτὶ οἱ μυκτῆρες τῆς ἀναπέπτανται, ὥστε τὰς πάντοθεν ὀσμὰς προσδέχεσθαι. Καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ ἐπίσης εἶναι ὠραιότεροι ὅτι . . . ὁρῶσιν . . . καὶ τὸ ἐκ πλαγίου. Οὔτε ἡ σοφία ἡ ἴδια ἐξαιρεῖται ἀπὸ τὴ σχετικοποίησιν τῶν ἀξιῶν, κι αὐτὴ μπορεῖ νὰ γίνῃ βλαβερὴ γιὰ τὸ ἄτομο, πρόξενος κακῶν. Εἶναι περίεργο πρᾶγματι ν' ἀκούῃ κανεὶς τὸν Σωκράτη νὰ λέῃ: Δαίδαλον . . . οὐκ ἀκήκοας ὅτι ληφθεὶς ὑπὸ Μίνω διὰ τὴν σοφίαν ἠναγκάζετο ἐκείνῳ δουλεύειν καὶ τῆς τε πατρίδος ἅμα καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐστερήθη καὶ ἐπιχειρῶν

49. Ἀπομνημονεύματα IV 2 32.

50. Γοργίας 474 d.

51. Ἀπομνημονεύματα III 10 12.

52. Ἀπομνημονεύματα III 8 6. Ἀνάλογα ὑποστηρίζει ὁ Σωκράτης καὶ στὸν Ἰππία Μείζονα (290 e 10), ὅταν ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸ ποιά χύτρα εἶναι καλή: ἔμοιγε δοκεῖν τὴν συγκίνησιν ἡμᾶς μᾶλλον φάναι πρέπειν ἢ τὴν χρυσῆν. Πάντοτε βέβαια, καὶ στὸν Ἰππία καὶ στὸν Μένωνα καὶ στὸν Εὐθύφρονα καὶ στὸν Λάχη αἴρονται στὸ τέλος τοῦ διαλόγου οἱ ἀπόψεις αὐτές. Ὅπως δὴποτε ὁμοῦς ὁ Πλάτων τίς βάζει στὸ στόμα τοῦ Σωκράτη. Καὶ ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ διάλογοι — ἐκτὸς ἴσως τοῦ Μένωνος — θεωροῦνται πρῶιμοι, ἄρα πλησιέστεροι στὸν ἱστορικὸ Σωκράτη, κι ἀκόμα ὅτι τίς ἴδιες αὐτές ἀπόψεις τίς βρίσκουμε καὶ στὰ σωκρατικὰ τοῦ Ξενοφῶντος, μπορούμε νὰ εἴμαστε ἄρκετὰ σίγουροι ὅτι εἶναι πρᾶγματι σωκρατικές. Τὴν παλιὰ αὐτὴ ἄποψη, ὅτι οἱ πρῶιμοι πλατωνικοὶ διάλογοι καὶ ὁ Ξενοφῶν ἀποδίδουν τὸν ἱστορικὸ Σωκράτη, τὴν υἱοθετεῖ κι ἓνας σύγχρονος θαυμαστής τοῦ Σωκράτη ἀλλὰ σφοδρὸς ἀντιπλατωνιστής, ὁ K. Popper (δ.π. 307)

53. Ξενοφῶντος Συμπόσιον V 5-6.

ἀποδιδράσκειν μετὰ τοῦ νιόυ τόν τε παῖδα ἀπώλεσε καὶ αὐτὸς οὐκ ἐδυνήθη σωθῆναι⁵⁴; Πῶς ἀλήθεια μπόρεσε ὁ Πλάτων στὸν *Θεαίτητο* νὰ παρουσιάσῃ τὸν Σωκράτη τόσο αὐστηρὰ κριτικὸν ἀπέναντι στὸν σχετικισμό τοῦ Πρωταγόρα, ἀφοῦ ὅπως ἔδειξαν τὰ χωρία μας, ἡ παρατήρηση τοῦ Σέξτου γιὰ τὸν Πρωταγόρα, ὅτι εἰσάγει τὸ πρὸς τι⁵⁵, ἰσχύει τὸ ἴδιο καὶ γι' αὐτόν;

6. Ἡ βασικὴ καὶ ἴσως ἡ μόνη βεβαιωμένη διαφορὰ ἀναμεταξύ τους εἶναι ὁ μισθός, πού ὁ Πρωταγόρας *πρῶτος εἰσεπράξατο*⁵⁶, ἐνῶ ὁ Σωκράτης οὐδέποτε. Χωρὶς νὰ θέλωμε νὰ μειώσωμε τὴ σημασία τοῦ γεγονότος, μολονότι πρόκειται γιὰ ἐξωτερικὴ διαφορὰ, θεωροῦμε σκόπιμο νὰ κάνωμε μερικὲς σκέψεις γύρω ἀπ' αὐτό. Ὁ Σωκράτης, ὅπως τὸν παρουσιάζουν ὅλοι ὅσοι ἔγραψαν γι' αὐτόν, ἔβλεπε τὸ ἔργο του ὡς ἱεραποστολή. Ἐλεγε πῶς αἰσθανόταν ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκπληρώνη σ' ὅλη του τὴ ζωὴ τὴν ἐντολὴ τοῦ θεοῦ, τοῦ Ἀπόλλωνα. Ἡ ἐντολὴ αὐτὴ προέκυπτε, κατὰ τὴ γνώμη του, ἀπὸ τὸν δελφικὸ χρησμὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος σοφώτερος ἀπὸ τὸν Σωκράτη, χρησμὸ πού ἔδωσε ἡ Πυθία στὸν φίλο τοῦ Σωκράτη Χαιρεφῶντα, ὅταν αὐτὸς ρώτησε τὸ μαντεῖο, ἂν ὑπάρχη ἄνθρωπος σοφώτερος ἀπὸ τὸν Σωκράτη. Γιὰ νὰ ἐρευνήσῃ τὴν ἀλήθεια τοῦ χρησμοῦ, ὁ Σωκράτης περιδιάβαζε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ τὴν Ἀθήνα συζητώντας καὶ ἐλέγχοντας τοὺς συμπολίτες του, μήπως καὶ βρῇ κανένα σοφώτερό του. Ἀλλὰ δὲν βρῆκε, κι ἔτσι στὸ τέλος —ἐπειδὴ δὲν μποροῦσε φυσικὰ νὰ δεχθῇ ὅτι εἶναι ὁ σοφώτερος ἄνθρωπος τοῦ κόσμου— κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ θεὸς ἀπλῶς τὸν χρησιμοποίησε ὡς παράδειγμα, γιὰ νὰ πῇ πῶς οὗτος ὑμῶν, ὃ ἄνθρωποι, σοφώτατός ἐστιν, ὅστις ὥσπερ Σωκράτης ἔγνωκεν ὅτι οὐδενὸς ἁξιὸς ἐστὶ τῇ ἀληθείᾳ πρὸς σοφίαν⁵⁷.

Εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψωμε πῶς ὁ νοησιαρχικὸς Σωκράτης τοῦ οὐδεὶς ἐκὼν κακὸς πίστευε σὲ θεϊκὴ ἐντολή⁵⁸. Πιθανότερο εἶναι ὅτι τὴν χρησιμο-

54. Ἀπομνημονεύματα IV 2 33.

55. VS 80, A 14.

56. Διογένης Λαέρτιος IX 52.

57. Ἀπολογία 23 b.

58. Ὁ Β. Ν. Τατάκης (*Ὁ Σωκράτης*, Ἀθῆναι 1970, 136) ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν «νοησιοκρατικὴ μονομέρεια» τοῦ Σωκράτη, καὶ ἀναρωτιέται «ἂν τὰ χωρία τοῦ Ἀριστοτέλη ἐρμηνεύουν σωστὰ ὡς πρὸς τὸ σημεῖο τοῦτο τὸν Σωκράτη». Κι ὁμοῦ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ ἐρμηνεύσῃ ἀλλιῶς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐκφραση τοῦ Α. Lesky (*Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας*, Μεταφρ. Α. Τσοπανάκη, Θεσ/νίκη 1964, 699): «Ἀπὸ τότε (τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη) δὲν ἔχουν κουρασθῇ νὰ κατηγοροῦν τὴν μονομέρεια τῆς ἠθικῆς νοησιοκρατίας τοῦ Σωκράτη». Γιὰ μονομέρεια βέβαια δὲν πρόκειται. Ὁ Σωκράτης εἶναι ὅσο κανεὶς ὁλοκληρωμένος ἄνθρωπος. Πρόκειται γιὰ νοησιαρχία μὲ τὴν ἐννοια τῆς κυριαρχίας τῆς νόησης ἀπέναντι στὴ βούληση, μὲ τὴν ἐννοια πῶς ὅ,τι ἐγκρίνει καὶ προτάζει ἡ νόηση, ἀποκλείεται νὰ τὸ ἀρνηθῇ, νὰ μὴν τὸ θελήσῃ καὶ ἡ βούληση. Ὁ Dodds

ποιοῦσε ὡς πρόσχημα —ἀνάλογα εἶδαμε ὅτι χρησιμοποιοῦσε καὶ τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία—, γιὰ νὰ καλύπτῃ τὴν ἀσίγαστη ἐπιθυμία του νὰ ἀμφισβητῇ, νὰ συζητᾷ καὶ νὰ φιλοσοφῇ⁵⁹. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐρμηνεία ποὺ ἔδωσε στὸν χρησμό: νὰ διαπιστώνῃ ἂν πράγματι εἶναι ὁ σοφώτερος ἐλέγχοντας τοὺς ἄλλους, εἶναι βέβαια ὑποκειμενικὴ καὶ καθόλου ὀρθόδοξη⁶⁰. Ἀκόμα πιὸ ἐξεζητημένη φυσικὰ —ἐκτὸς ποὺ δείχνει καὶ ὑπεροψία— εἶναι ἡ ἐρμηνεία ποὺ τὸν παρουσιάζει ὡς ὑπόδειγμα μετριόφρονος κατὰ τὴ σοφία ἀνθρώπου. Τέλος, αἰνιγμα σωστὸ παραμένει ὁ ἴδιος ὁ χρησμός. Γιατί τὸ ἱερατεῖο τοῦ Ἀπόλλωνα ἔκανε τέτοια τιμὴ στὸν Σωκράτη; τί λόγους εἶχε; γιατί δὲν ἐτίμησε κανέναν ἄλλο σοφὸ μὲ παρόμοιο χρησμό⁶¹;

Ἀνεξάρτητα ἀπ' ὅλ' αὐτὰ εἶναι γνωστὸ πὼς κανένας Ἀθηναῖος πολίτης δὲν ἔκανε τὸ δάσκαλο ἐπὶ πληρωμῇ. Μόνον δοῦλοι ὑπῆρχαν γραμματισμένοι γιὰ νὰ μαθαίνουν στὰ παιδιά τὰ ἐγκύκλια γράμματα. Ἀπὸ 'κεῖ κι ἔπειτα οἱ νέοι μορφώνονταν μὲ τὴν ἐλεύθερη συναναστροφὴ ὠριμῶν καὶ ἀξιόλογων, κατὰ τεκμήριο, ἀνθρώπων⁶². Ἕνας τέτοιος φιλοδοξοῦσε νὰ εἶναι καὶ ὁ Σωκράτης. Οἱ ἀντικειμενικὲς λοιπὸν συνθῆκες καὶ τὰ ἥθη τῆς πόλης του δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ παίρνῃ χρήματα: *παρ' ἡμῖν νομίζεται τὴν ὥραν καὶ τὴν σοφίαν ὁμοίως μὲν καλόν, ὁμοίως δὲ αἰσχρὸν διατίθεσθαι εἶναι. τὴν τε γὰρ ὥραν ἐὰν μὲν τις ἀργυρίου πωλῇ τῷ βουλομένῳ, πόρονον αὐτὸν ἀποκαλοῦσιν . . . καὶ τὴν σοφίαν ὡσαύτως*⁶³. Ἔτσι ἀπαντάει ὁ ξενοφώντειος Σωκράτης στὸν Ἀντιφῶντα, ὅταν αὐτὸς τὸν ρωτᾷ γιατί δὲν παίρνει χρήματα. Καὶ δείχνει μ' αὐτὴ τὴν ἀπάντηση καθαρὰ τὴν πραγματικότητα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Ἀλλὰ κι ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ πλατωνικοῦ Σωκράτη ἔχομε ἀκούσει ὅτι οἱ νεαροὶ Ἀθηναῖοι μποροῦσαν —καὶ ἦταν συνήθεια ριζωμένη πιά— νὰ συναναστρέφονται ἐπὶ παιδείᾳ ὅποιον ἤθελαν ἀπὸ τοὺς συμπολίτες τους *προῖκα*⁶⁴. Θὰ ἦταν πρωτάκουστο λοιπὸν νὰ πάρῃ ὁ Σωκράτης χρήματα.

(185), ποὺ λόγῳ τοῦ θέματος τοῦ βιβλίου του προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλύψῃ σὲ διάφορες προσωπικότητες τῆς ἀρχαιότητος τὸ ἄλογο στοιχεῖο ποὺ ὑπῆρχε μέσα τους, παρατηρεῖ γιὰ τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πρωταγόρα: *what seems to us odd is that both of them dismiss so easily the part played by emotion in determining ordinary human behavior.*

59. Ἀποκαλυπτικὸ εἶναι τὸ ἐξῆς χωρίο τῆς Ἀπολογίας: «*Σιγῶν δὲ καὶ ἡσυχίαν ἄγων, ὃ Σώκρατες, οὐχ οἷός τ' ἔσῃ ἡμῖν ἐξελθὼν ζῆν;*» *τοντὶ δὴ ἐστὶ πάντων χαλεπώτατον πείσαι τινας ὑμῶν. ἐάντε γὰρ λέγω ὅτι τῷ θεῷ ἀπειθεῖν τοῦτ' ἐστὶν καὶ διὰ τοῦτ' ἀδύνατον ἡσυχίαν ἄγειν, οὐ πείσεσθέ μοι ὡς εἰρωνευομένῳ . . .* (37 e).

60. Καὶ ὁ Guthrie (III 408) ποὺ γενικὰ τηρεῖ μετριοπαθεῖ στάση καὶ στὸ θέμα αὐτό, δέχεται ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι simply a playful conceit ἐκ μέρους τοῦ Σωκράτη.

61. Βλ. καὶ Bury 565.

62. Βλ. καὶ Zeller I 2 1282.

63. Ἀπομνημονεύματα I 6 13.

64. Ἀπολογία 19 e καὶ ἄλλοι.

Ὁ Πρωταγόρας ἀντίθετα ἦταν ἓνας ξένος. Ἐρχόταν στήν Ἀθήνα σάν φημισμένος σοφός. Δέν ξέρομε βέβαια πότε πρωτοάρχισε νά παίρνη χρήματα, ἀλλά εἶναι φυσικό ἀφοῦ εἶχε καθιερωθῇ ὡς σοφός δάσκαλος. Ἐκτός αὐτοῦ εἶχε καί λόγους πρακτικούς νά παίρνη χρήματα· πῶς ἀλλιῶς θά κάλυπτε τὰ ἔξοδα τῆς ζωῆς του καί τῶν ταξιδιῶν του; Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ξεκίνησε τή σταδιοδρομία του ὡς ἀχθοφόρος⁶⁵, εἶναι αὐτονόητο πῶς ἂν δέν ἀκολουθοῦσε τήν τακτική πού ἀκολούθησε, θά ἦταν καταδικασμένος νά περάσῃ τή ζωή του στήν ἄσχημα Ἀβδηρα ἢ ἔστω νά πάῃ περαστικός μόνο στήν Ἀθήνα καί νά μείνῃ μέ τὸ παράπονο τοῦ συμπατριώτη του Δημοκρίτου: *ἦλθον γάρ εἰς Ἀθήνας καί οὐ τίς με ἔγνωκεν*⁶⁶.

7. Ἐκτός ἀπὸ τῆ διαφορὰ αὐτῇ πού εἶναι βεβαιωμένη ἀπὸ πολλές καί διαφορετικές πηγές, ὑπάρχουν καί ψευδοδιαφορές. Δέν ἀφοροῦν πάντοτε τὸν Σωκράτη καί τὸν Πρωταγόρα, ἀλλὰ γενικώτερα τὸν Σωκράτη καί τοὺς σοφιστές. Ἐχομε ὅμως σοβαροὺς λόγους νά τίς ἀμφισβητοῦμε. Ἡ σωκρατική ἄγνοια πού ἀντιπαραβάλλεται μέ τὴν παντογνωσία τοῦ Πρωταγόρα ἀποτελεῖ χτυπητὸ παράδειγμα. Καί ἡ ἄγνοια καί ἡ παντογνωσία αἴρονται ὡς ἀντίθεση ἂν σταθοῦμε λίγο στήν ὁργάνωση τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, ἀπ' ὅπου καί κυρίως τὴν ξέρομε. Ὁ Σωκράτης σὲ ὅλους τοὺς διαλόγους —ἐλάχιστες εἶναι οἱ ἐξαιρέσεις— διευθύνει ἀποκλειστικὰ τὴ συζήτηση, ἔχοντας γιὰ συνομιλητὲς ἄγουρα παιδιὰ⁶⁷ ἢ καί ὠριμους ἀνθρώπους, πού ὅμως πάντοτε, κατὰ περίεργο τρόπο, περιορίζονται νά συγκατανεύουν ἢ νά δηλώνουν ἄγνοια. Ρωτώντας ξέρει τὴν ἀπάντηση πού θά πάρῃ, ἢ μᾶλλον κάνει ὠρισμένη ἐρώτηση γιὰ νά πάρῃ ὠρισμένη ἀπάντηση, τὴν ὁποία ἐκ τῶν προτέρων ἔχει ἐντάξει στή γραμμὴ πού ὁ ἴδιος ἔχει χαράξει⁶⁸. Ἀφήνει τὸν

65. VS 80, A 1 καί A 3. Ἐκτός τῶν μαρτυριῶν ὑπάρχει καί ἓνα ἀκέφαλο ἄγαλμα, πού βρέθηκε στὸ Σεράπειο τῆς Μέμφιδος, μέ τὴν ἐπιγραφὴ *Πρωταγ...* Ὁ Πρωταγόρας παριστάνεται καθιστός, στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ, προσβλέποντας σ' ἓνα δέμα μέ ξύλα. Ἡ παράξενη προσθήκη τῶν ξύλων ἐρμηνεύθηκε ὡς ἀπόηχος τῆς παράδοσης κατὰ τὴν ὁποία ὁ Πρωταγόρας *ἦρθη πρὸς Δημοκρίτου ξύλα δεδεκώς ὀφθείς*, καί δείχνει ὅτι τουλάχιστον στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια ἡ παράδοση αὐτὴ ἦταν πιστευτὴ (G. Richter, *The Portraits of the Greeks* I, London 1965, 108).

66. VS 68, B 116.

67. Ὁ Πλάτων συχνὰ ὑποψιάζεται ὅτι θά τὸν κατηγορήσουν γι' αὐτό. Στὸν *Θεαίτητο* μάλιστα βάζει τὸν Σωκράτη νά καλεῖ τὸν Θεόδωρο στὴ συζήτηση λέγοντας: *ἵνα μὴ τοῦτό γε ἔχῃ* (sc. Πρωτ.) *ἐγκαλεῖν ὡς παίζοντες πρὸς μειράκια διεσκεψάμεθ' αὐτοῦ τὸν λόγον* (168 e).

68. Ὅ,τι εἶπε ὁ Θουκυδίδης (II, 65, 10) ἀναφερόμενος στήν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία καί τὸν Περικλῆ, ὅτι *ἐγένετο λόγῳ μὲν δημοκρατία ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή*, ταιριάζει ἀπόλυτα, *mutatis mutandis*, στὸν Σωκράτη καί τοὺς συζητητὲς τῶν πλατωνικῶν διαλόγων.

συνομιλητή του νὰ παρασύρεται σὲ διανοητικούς λαβυρίνθους ἐπίτηδες, γιὰ νὰ φανῇ στὸ τέλος πόσο καὶ οἱ δύο —ἀφοῦ ὁ διάλογος εἶναι κοινὴ ὑπόθεση— περιπλανήθηκαν καὶ πόσο ἄσοφοι εἶναι. Τυπικὴ περίπτωση τὸ θέμα τοῦ ὁρισμοῦ μιᾶς ἔννοιας, τῆς ἀρετῆς π.χ. στὸν *Μένωνα* ἢ τῆς γνώσης στὸν *Θεαίτητο*. Οἱ νεαροὶ συνομιλητὲς δίνουν διάφορους ὁρισμούς, ποὺ ἀποδεικνύονται ὁ ἓνας μετὰ τὸν ἄλλον ἀνεπαρκεῖς. Τελικὰ οἱ διάλογοι τελειώνουν χωρὶς νὰ ἔχη ὁρισθῇ ἡ ζητούμενη ἔννοια, θετικὰ τουλάχιστον. Ὁ Σωκράτης πάντοτε ἀπορρίπτει τοὺς προτεινόμενους ὁρισμούς καὶ προσδιορίζει ἀρνητικὰ τὴν ἔννοια, λέει π.χ. τί δὲν εἶναι ἀρετὴ ἢ τί δὲν εἶναι γνώση. Ἔτσι διατρανώνεται ἡ σωκρατικὴ ἄγνοια, ἀφοῦ δὲν ἔχει ὁρισθῇ θετικὰ ἡ ἔννοια, ἀποδεικνύεται ἄσοφος ὁ συνομιλητής, ἀφοῦ νομίζοντας ὅτι κάτι ξέρεي πρότεινε διάφορους ἀνεπαρκεῖς ὁρισμούς, καὶ φυσικὰ τροφοδοτεῖται θεματικὰ —ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σκηνικῆς οἰκονομίας τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου— ὁ ἐπόμενος διάλογος ποὺ θὰ δῇ τὸ φῶς.

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ περιεχόμενο τῶν ὁρισμῶν ἀκολουθεῖ κατὰ κανόνα μιὰ ἀνιούσα ἀξιολογικὴ γραμμὴ, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι κάθε ἐπόμενος ὁρισμὸς εἶναι πιὸ κοντὰ στὸν ὑποτιθέμενο σωστό, καὶ κάθε προηγούμενος ἀπέχει περισσότερο ἀπ' αὐτόν. Ἡ γνώση π.χ. στὸν *Θεαίτητο* ὀρίζεται πρῶτα ὡς *αἴσθησις* ἢ *αἴσθημα*, πράγμα τελείως ἀπαράδεκτο μὲ τὰ πλατωνικὰ δεδομένα. Ἐπειτα ὡς *ὀρθὴ δόξα*, καὶ τέλος ὡς *ὀρθὴ δόξα μετὰ λόγον*, ποὺ σχετικὰ βέβαια μὲ τὸ αἴσθημα βρίσκεται πλησιέστερα στὴν πλατωνικὴ ἀλήθεια, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀποτελῇ τὸν ἀποδεκτὸ ὁρισμὸ τῆς γνώσης. Διαπιστώνομε λοιπὸν ὅτι πάντοτε ὁ Σωκράτης βαδίζει πάνω σὲ προκαθορισμένο σχέδιο. Ἡ συζήτηση δὲν ἀκολουθεῖ τυχαῖο δρόμο, ἀλλὰ αὐτόν ποὺ ἐκεῖνος θέλησε. Ὁ Σωκράτης ρωτᾷ μονίμως τὸ τί ἐστὶ τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ποτὲ δὲν δίνει ὁ ἴδιος μιὰ θετικὴ ἀπάντηση, μόνο ξέρει νὰ ἀνασκευάζῃ ὅ,τι θετικὸ τολμήσει ὁ συνομιλητής του νὰ προσφέρῃ στὴ συζήτηση. Εἶναι πολὺ ωραία —καὶ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος ἄμυνας τοῦ Πλάτωνα σὰν αὐτὴ ποὺ εἶδαμε καὶ στὸν *Θεαίτητο*⁶⁹— ἡ ἔκρηξη ἀγανάκτησης τοῦ Θρασυμάχου στὸ Α τῆς *Πολιτείας*: ἀλλ' εἴπερ ὡς ἀληθῶς βούλει εἰδέναι τὸ δίκαιον ὅ,τι ἐστὶ, μὴ μόνον ἐρώτα μηδὲ φιλοτιμοῦ ἐλέγχων ἐπειδάν τις τι ἀποκρίνηται, ἐγνωκὼς τοῦτο, ὅτι ῥᾶον ἐρωτᾷ ἢ ἀποκρίνεσθαι, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἀποκρίναι καὶ εἰπὲ τί φῆς εἶναι τὸ δίκαιον⁷⁰.

Ὁ Σωκράτης λοιπὸν πάντοτε προσποιεῖται ἄγνοια, ποτὲ δὲν ἀγνοεῖ, εἶναι ἡ κλασσικὴ σωκρατικὴ εἰρωνεία. Αὐτὸ ἐξ ἄλλου μὲ διάφορους τρό-

69. Βλ. σημ. 67.

70. *Πολιτεία* Α 336 c καὶ παρακάτω (337 a): Ὡς Ἡράκλεις... αὕτη ῥεῖνη ἢ εἰωθυῖα εἰρωνεία Σωκράτους... σὺ ἀποκρίνασθαι μὲν οὐκ ἐθελήσοις...

πους και με διάφορα πρόσωπα, τον 'Αλκιβιάδη κυρίως⁷¹, το υπαινίσσεται ο Πλάτων πολλές φορές. 'Αντίθετα ο Πρωταγόρας όμολογεϊ σοφιστής εϊναι και παιδεύειν ανθρώπους. 'Ομολογεϊ ότι το μάθημά εστιν εύβουλία περι των οικείων . . . και περι των της πόλεως και υπόσχεται στο νεαρό 'Ιπποκράτη άπιέναι οϊκαδε βελτίονι γεγονότι . . . και έκάστης ήμέρας άει επί το βέλτιον επιδιδόναι⁷². Ποιός σοβαρός άνθρωπος θα άμφισβητήση ότι αποκλείεται ο Πρωταγόρας να μιλούσε με τόση σιγουριά για τον έαυτό του, ή όποια στο τέλος δείχνει και άφέλεια, και δέν θα παραδεχθή ότι εϊναι ο Πλάτων εκείνος που κινεί έτσι τους χαρακτηήρες των διαλόγων του, ώστε ο ένας να παρουσιάζεται ως σεμνός και συναισθανόμενος το βάθος της άγνοιάς του φιλόσοφος, ενώ ο άλλος ως υπερόπτης και άλαζών σοφός;

8. 'Αμεσα συνδέεται με τα παραπάνω και το θέμα της μεθόδου που καθενας τους χρησιμοποιεί, δηλαδή της σωκρατικής μαιευτικής και της τέχνης των σοφισμάτων. Και έδω ισχύει ό,τι και προηγουμένως, ότι ή διαφορά αυτή δέν εϊναι άποκλειστικά του Σωκράτη από τον Πρωταγόρα —δέν έχομε στοιχειά να υποστηρίξωμε κάτι τέτοιο—, αλλά γενικώτερα από τους σοφιστές. Φυσικά κι αυτήν την ξέρομε βασικά και πρώτιστα από τον Πλάτωνα.

Και οί δύο μέθοδοι στην πραγματικότητα εϊναι ό,τι από την εποχή του Ζήνωνα ώνομάσθηκε διαλεκτική, διαλεκτικός τρόπος σκέψεως ή συζητήσεως⁷³. Πάντοτε —και σήμερα και τότε— εξαρτάται από τους ανθρώπους που χρησιμοποιούν την μέθοδο, αν αυτή θα μείνη σε πλαίσια λογικά και σοβαρά, αν θα παραμείνη «τίμια» ή αν θα έκτραπη σε έξωφρενισμούς και σοφίσματα, ή τέλος αν θα ύπηρετήση το συμφέρον του έκάστοτε διαλεγόμενου. Την πρώτη όψη της ο Πλάτων την συνδέει με τον Σωκράτη —και έμμεσα με τον έαυτό του— τη δεύτερη με τους σοφιστές, που γενάρχης τους εϊναι βέβαια ο Πρωταγόρας. Και στο θέμα αυτό δέν ύπάρχει διαφορά αλλά ψευδοδιαφορά⁷⁴. Το διαπιστώνομε εύκολα αν συγκρίνωμε αποσπάσματα επιχειρηματολογίας διαφόρων πλατωνικών διαλόγων. 'Από τη μιá

71. Πρβλ. Συμπόσιον 216 d-e: και αυ άγνοεί πάντα και ουδέν οίδεν . . . ειρωνευόμενος δέ και παίζων πάντα τον βίον προς τους ανθρώπους διατελεϊ και Πρωταγόρα 336 d: επει Σωκράτη γε εγώ εγγυώμαι μη επιλήσεσθαι, ουχ ότι παίζει και φησιν επιλήσμων εϊναι.

72. Πρωταγόρας 317 b 4, 318 e 5 και 318 a 7-9.

73. Βλ. και E. Berti, *Ancient Greek Dialectic as Expression of Freedom of Thought and Speech*, «Journal of the History of Ideas» 39/3 (1978), 352 επ.

74. 'Ανάλογα θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξη για την περίφημη μακρολογία του Πρωταγόρα και την σύντομη έρωταπόκριση του Σωκράτη. Πόσες φορές ο Σωκράτης δέν μακρολογεί; Στους πλατωνικούς διαλόγους συνήθως με κάποιο πρόσχημα, ότι μεταφέρει λόγους άλλων κλπ., στα έργα του Ξενοφώντος άπροκάλυπτα.

μεριά διαλόγων στοὺς ὁποίους ὁ Σωκράτης συζητάει μὲ σοφιστές, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη διαλόγων ὅπου συναναστρέφεται νέους, ὁμορφους καὶ ἔξυπνους, καθαρὸς ἀπὸ τὸ μικρόβιο τῆς Σοφιστικῆς. Κλασσικὸ παράδειγμα τοῦ πρώτου εἴδους εἶναι ὁ *Εὐθύδημος*. Στὸ διάλογο αὐτὸ ὁ Σωκράτης συζητάει μὲ τοὺς ἀδελφοὺς Εὐθύδημο καὶ Διονυσόδωρο, δεινοὺς σοφιστές, τοὺς ὁποίους μάλιστα σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ διαλόγου τοὺς παρομοιάζει ὕδρα... καὶ καρκίνω... ἐκ θαλάττης ἀφιγμένω⁷⁵. Στὴ δεύτερη κατηγορία ἀνήκει ὁ *Θεαίτητος*, ὅπου ὁ Σωκράτης συζητάει μὲ τὸν θαυμαστῶς εὖ πεφυκότα Θεαίτητο καὶ τὸν μαθηματικὸ Θεόδωρο γιὰ τὸ τί ἐστὶν ἐπιστήμη:

—Τί οὖν; ἔφη· φατὲ βούλεσθαι αὐτὸν σοφὸν γενέσθαι; — Πάνυ μὲν οὖν. — Νῦν δέ, ἢ δ' ὅς, Κλεινίας πότερον σοφός ἐστὶν ἢ οὐ; — Οὐκὸν φησί γε πω· ἐστὶν δέ, ἢν δ' ἐγώ, οὐκ ἀλαζών. — Ὑμεῖς δέ, ἔφη, βούλεσθε γενέσθαι αὐτὸν σοφόν, ἀμαθῇ δὲ μὴ εἶναι; — Ὡμολογοῦμεν. — Οὐκοῦν ὅς μὲν οὐκ ἐστὶν, βούλεσθε αὐτὸν γενέσθαι, ὅς δ' ἐστὶ νῦν, μηκέτι εἶναι. — Καὶ ἐγὼ ἀκούσας ἐθορυβήθην· ὁ δέ μου θορυβόμενον ὑπολαβὼν, ὦ ἄλλο τι οὖν, ἔφη, ἐπεὶ βούλεσθε αὐτὸν ὅς νῦν ἐστὶν μηκέτι εἶναι, βούλεσθε αὐτόν, ὥς ἔοικεν, ἀπολωλέναι; καίτοι πολλοὶ ἂν ἄξιοι οἱ τοιοῦτοι εἶεν φίλοι τε καὶ ἐρασταί...
(*Εὐθύδημος* 283 c 5 ἐπ.)

ἄρα τὸ ὁρᾶν οὐκ αἰσθάνεσθαι λέγεις καὶ τὴν ὄψιν αἰσθησιν; — Ἐγώ γε. — Οὐκοῦν ὁ ἰδὼν τι ἐπιστήμων ἐκείνου γέγονεν ὃ εἶδεν κατὰ τὸν ἄρτι λόγον; — Ναί. — Τί δέ; μνήμην οὐ λέγεις μέντοι τί; — Ναί... Ὁ δὴ εἶδὲ τις, μέμνηται πον ἐνίστε; — Μέμνηται. — Ἡ καὶ μύσας; ἢ τοῦτο δρᾶσας ἐπελάθετο; — Ἀλλὰ δεινὸν... τοῦτό γε φάναι. — Δεῖ γε μέντοι... — ἀλλ' εἰπέ πῃ. — Τῇδε ὁ μὲν ὁρῶν ἐπιστήμων, φαμέν, τούτου γέγονεν οὐπερ ὁρῶν· ὄψις γὰρ καὶ αἰσθησις καὶ ἐπιστήμη ταῦτὸν ὁμολόγηται. — Πάνυ γε. — Ὁ δέ γε ὁρῶν καὶ ἐπιστήμων γεγονὼς οὐ ἑώρα, ἐὰν μύση, μέμνηται μὲν, οὐχ ὁρᾷ δὲ αὐτό. ἢ γάρ; — Ναί. — Τὸ δέ γε «οὐχ ὁρᾷ» «οὐκ ἐπίσταται» ἐστίν, εἴπερ καὶ τὸ «ὁρᾷ» «ἐπίσταται» — Ἀληθῆ. — Συμβαίνει ἄρα, οὐ τις ἐπιστήμων ἐγένετο, ἐτι μεμνημένον αὐτὸν μὴ ἐπίστασθαι, ἐπειδὴ οὐχ ὁρᾷ· ὃ τέρας ἔφαμεν ἂν εἶναι εἰ γίγνωιτο. — Ἀληθέστατα λέγεις.
(*Θεαίτητος* 163 d 7 ἐπ.)

Ὅπως καθένας εὐκόλα διαπιστώνει, δὲν ὑπάρχει καμία σημαντικὴ διαφο-

75. *Εὐθύδημος* 297 c.

ρά—ἂν μάλιστα ἀναλογισθοῦμε τὴν πρόθεση τοῦ Πλάτωνα νὰ γελοιοποιήσῃ τοὺς σοφιστὲς—ἀνάμεσα στὴν ἐξόφθαλμη παραποίηση τῆς ἀλήθειας ἀπὸ τὸν Διονυσόδωρο, ὁ ὁποῖος οὔτε λίγο οὔτε πολὺ ἰσχυρίζεται πὼς οἱ φίλοι τοῦ νεαροῦ Κλεινία θέλουν νὰ τὸν «ξεκάμουν», ἀφοῦ θέλουν νὰ τὸν κάμουν νὰ μὴν εἶναι πιά ὅ,τι τώρα εἶναι, καὶ στὴν παραπλανητικὴ συλλογιστικὴ τοῦ Σωκράτη, ποὺ μὲ τὸν ταυτισμὸ τοῦ ὁρᾶ μὲ τὸ ἐπίσταται καὶ τοῦ οὐχ ὁρᾶ μὲ τὸ οὐκ ἐπίσταται, ἀποδεικνύει ὅτι ἀποκλείεται νὰ ἀληθεύῃ ἡ θεωρία: ἡ γνώση εἶναι αἶσθημα, ἀφοῦ, σύμφωνα μ' αὐτήν, φθάνει κανεῖς στὸ παράλογο συμπέρασμα πὼς ὅταν δὲν ἔχῃ αἶσθημα ὁράσεως γιὰ κάποιο πράγμα, ἔστω κι ἂν τὸ ἔχῃ καλὰ μέσα στὸ νοῦ του, δὲν τὸ γνωρίζει καν. Ἔτσι καταντᾷ νὰ ἰσχύῃ καὶ γιὰ τὸν Σωκράτη ὅ,τι ἡ παράδοση καταλογίζει στὸν Πρωταγόρα, πὼς τὴν διάνοιαν ἀφείλῃς πρὸς τοῦνομα διελέχθη καὶ τὸ νῦν ἐπιπόλαιον γένος τῶν ἐριστικῶν ἐγέννησεν⁷⁶. Βέβαια ὁ Σωκράτης ἀποδεικνύει καὶ μ' ἄλλους πολλοὺς τρόπους τὸ ζητούμενο, ὅτι δηλ. ἡ αἴσθησις δὲν εἶναι γνώση, ἐνῶ ὁ Διονυσόδωρος καὶ ὁ Εὐθύδημος φέρονται νὰ ἐπιχειρηματολογοῦν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον μὲ σοφίσματα. Σημασία ὅμως ἔχει ὅτι ὁ Σωκράτης ξέρει καὶ χρησιμοποιεῖ κι αὐτὸς σοφιστικὰ συλλογιστικὰ σχήματα σὰν γνήσιος σοφιστής, τόσο ποὺ θὰ μπορούσαμε μαζὶ μὲ τὸν Θρασύμαχο τῆς *Πολιτείας* νὰ τοῦ ποῦμε: *Βδελυρὸς . . . εἰ, ὦ Σώκρατες, καὶ ταύτῃ ὑπολαμβάνεις ἢ ἂν κακουργήσῃς μάλιστα τὸν λόγον*⁷⁷. Ὁ Πλάτων λοιπὸν εἶναι ἐκεῖνος ποὺ διογκώνει τὶς διαφορές, ἐνῶ στὸ βάθος ἡ μέθοδος εἶναι μία. Αὐτὴ ποὺ στὰ χέρια τῶν σοφιστῶν φαντάζει κακουργία τοῦ λόγου, ἐνῶ στὰ χέρια τοῦ Σωκράτη γίνεται *μαιευτική*. Κανεῖς δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Πλάτωνα κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἀθήνα σοφιστὲς τῆς ποιότητος ποὺ αὐτὸς περιγράφει, ἀλλὰ θὰ ἦταν ἄδικο νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Πρωταγόρας εἶναι ἐκεῖνος ποὺ τὸ ἐπιπόλαιον γένος τοὺς ἐγέννησεν. Πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε ὅτι στὴ γέννησή τους συνετέλεσε καὶ ὁ Σωκράτης, ὅτι εἶναι καὶ οἱ δύο συνυπεύθυνοι⁷⁸.

Ὅλα αὐτὰ ὅχι βέβαια γιὰ νὰ κατηγορήσωμε τὸν Σωκράτη πὼς ἦταν σοφιστὴς κακῆς ποιότητος, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἄρωμε τὴ σφαλερὴ ἀντίληψη ὅτι οἱ σοφιστὲς καὶ ἰδιαίτερα ὁ Πρωταγόρας ἦταν στὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὸν Σωκράτη στρατόπεδο. Γιὰ νὰ τονίσωμε πὼς κοινὲς ἦταν οἱ ἐπιδιώξεις τους:

76. Διογένης Λαέρτιος IX 52.

77. *Πολιτεία* A 338 d.

78. Μιὰ ἔμμεση ὁμολογία τοῦ ἴδιου ἔχομε στὴν *Ἀπολογία* (23 c): οἱ νέοι μοι ἐπακολουθοῦντες . . . αὐτόματοι, χαίρουνσιν ἀκούοντες ἐξεταζομένων τῶν ἀνθρώπων, καὶ αὐτοὶ πολλάκις ἐμὲ μιμοῦνται, εἴτα ἐπιχειροῦσιν ἄλλους ἐξετάζειν· κἄπειτα οἶμαι εὐρίσκουσι πολλὴν ἀφθονίαν οἰομένων μὲν εἰδέναι τι ἀνθρώπων, εἰδόντων δὲ ὀλίγα ἢ οὐδέν. ἐντεῦθεν οὖν οἱ ὑπ' αὐτῶν ἐξεταζόμενοι ἐμοὶ ὀργίζονται, οὐχ αὐτοῖς . . .

ἀμφισβήτηση τῶν καθιερωμένων, τὰ ἐνδιαφέροντά τους: ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κοινωνία του, κοινὴ τέλος ἡ μέθοδός τους: ἡ διαλεκτική. Ἦταν καὶ οἱ δύο τέκνα τῆς ἴδιας κοσμοϊστορικῆς ἐποχῆς καὶ τῆς γένει γενναίας σοφιστικῆς⁷⁹. Ἀνῆκαν καὶ οἱ δύο στὴ «μεγάλῃ γενιά», ὅπως λέει ὁ Popper⁸⁰, στὴ γενιὰ τῶν ἀνθρώπων τοῦ προχωρημένου πιά διαφωτισμοῦ —Εὐριπίδης, Θουκυδίδης, Περικλῆς—, οἱ ὅποιοι εἶχαν φθάσει σὲ τέτοιο σημεῖο κυριαρχίας τοῦ διαλεκτικοῦ λόγου, ὥστε μποροῦσαν ἂν ᾔθελαν, νὰ τὸν χρησιμοποιοῦσαν καὶ γιὰ κακό, πράγμα ποὺ ἐγινε ἀπὸ τοὺς μαθητὲς ἢ διαδόχους τους, καὶ συνεχίζει νὰ γίνεται ὥς τις ἡμέρες μας.

PROTAGORAS UND SOKRATES

Zusammenfassung.

Protagoras und Sokrates waren keine Gegner. Beide waren Kinder der gleichen weltgeschichtlichen Epoche und gehörten der schon fortgeschrittenen Aufklärung, der Generation eines Perikles, Thukydides, Euripides. Streben, Interessen und Methode waren gemeinsam: Ihr Zufragestellen des Gebräuchlichen, Mensch und Gesellschaft, die Dialektik.

Diese Arbeit versucht durch Interpretation und Vergleichung von Textstellen, insbesondere aus den xenophontischen *Memorabilien* und den platonischen Dialogen, aufzuzeigen, daß Protagoras und Sokrates in den entscheidenden Themen oder Problemen ihres Zeitalters gleicher Meinung waren:

1. Die dem Sokrates zugeschriebene Wendung der Philosophie von der Natur zu dem Menschen ist vor allem schon Protagoras zuzuschreiben. Durch analogen pessimistischen Überlegungen im Bezug auf die Möglichkeit und den Wert der Naturforschung sind sie beide dazu bewegt, sich mit dem Menschen und seinen Problemen zu beschäftigen.

2. Beide nahmen die gleiche Stellung zum traditionellen Polytheismus ein. Protagoras, direkt, und Sokrates, indirekt, lehnten die Götter ab, und zeigten kein Interesse dafür, die Existenz und die Eigenschaften der Götter zu erforschen.

3. Beide interessierten sich vornehmlich für die Erziehung und besonders für die «politische Erziehung»; d.h. beide lehrten die «politische Tugend», und bezweckten, die Jungen tüchtig im Verwalten der öffentlichen Angelegenheiten zu machen.

79. Σοφιστής 231 b 7.

80. Ὁ. π. 185.

4. Beide waren beseelt von einem optimistischen Glauben an die Lehrbarkeit der Tugend. Im Allgemeinen waren sie der Meinung, daß sich das Erbgut des Menschen durch die Erziehung vergrößern und verbessern lässt.

5. Sie akzeptierten als Kriterium der Werte menschlicher Taten und Situationen das Nützliche; auf dieser Weise relativierten sie die Werte. Alles ist für beide relativ und sein Wert ist mit den vorteilhaften oder nachteiligen Folgen für den Einzelnen oder die Gruppe verbunden.

6. Der Kontrast zwischen sokratisches Nicht-Wissen und protagoreische Allwissenheit ist in einem großen Grad platonische Erfindung. Sokrates tat immer so, als ob er nichts wisse, ignorierte er aber eigentlich nie. Außerdem zeigte er emphatisch an, daß er die höchsterreichbaren menschlichen Kenntnisse, nämlich das Wissen seiner Unwissenheit, besass.

7. Ihre Methode war die Dialektik; zu ihrer Entstehung hatten beide wesentlich beigetragen. Nun hat Platon die von Sokrates gebrauchte Dialektik Hebammenkunst, die von Protagoras und den Sophisten Sophisterei ernannt. Wir dürfen nie vergessen, daß wir Sokrates durch seine Schüler und Freunde, Protagoras und die Sophisten durch ihre Feinde kennengelernt haben.

8. Es gibt endlich einen bezeugten Unterschied zwischen den beiden, das Honorar, welches Protagoras immer, Sokrates nie eintrieb. Dieser Unterschied ist unter anderem auf die besonderen Lebensbedingungen eines jeden zurückzuführen. Für einen Athener wäre es unerhört gewesen von seinen Mitbürgern bezahlt zu werden, um die Jungen zu lehren. Protagoras aber war ein Fremder und zwar so arm, daß er in seiner Jugend als Lastträger arbeiten mußte.

Athen

G. Alatzoglou-Themelis